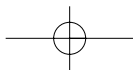
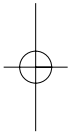
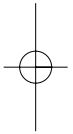
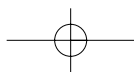
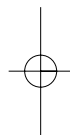
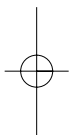

RUSZISZTIKA MA JEGYZETEK

Főszerkesztő:
SZVÁK GYULA

Galina Babkova

**BEVEZETÉS OROSZORSZÁG
TÖRTÉNETÉBE:
FORRÁSISMERET
ÉS TERMINOLÓGIA**

Russica Pannonicana

Г. О. Бабкова (РГГУ)

Введение в историю России: источники и терминология
Moszkva, 2010

Fordította:
MOHAROS ÉVA

Szerkesztő:
GYÓNI GÁBOR

© Babkova, Galina, 2010

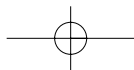
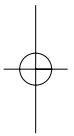
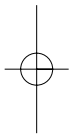
© Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért 2010

© Russica Pannonicana, 2010

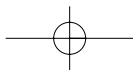
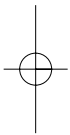
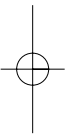
Kézirat gyanánt

Tartalom

TÖRTÉNETI FORRÁSOK ÉS A KÖZÉPKORI RUSZ TERMINOLÓGIÁJA A XI–XVII. SZÁZADBAN	9
TÖRTÉNETI FORRÁSOK ÉS TERMINOLÓGIA A XVIII. SZÁZADTÓL A XX. SZÁZAD ELEJÉIG	83
A SZOVJET KORSZAK TÖRTÉNETI FORRÁSAI (1917–1991)	113

Egy ország történelmét csakis úgy tanulmányozhatjuk, ha a forrásokhoz fordulunk, és sokoldalúan megvizsgáljuk azokat. A források teszik lehetővé, hogy információt szerezzünk az adott kor emberéről, a társadalomról, az államról. A történelmi források, mint az emberi tevékenység produktumai, nem csupán azt teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk valamely kor eseményeinek szövetét, hanem azt is, hogy megpróbáljuk megérteni a múlt emberének mentális jellemzőit, világképét. Az ilyesfajta megismerés akkor lehetséges, ha a kutató „párbeszédet” folytat a valaha élt embereknek a forrásokban megjelenő gondolataival. Ahhoz pedig, hogy a történész és a forrás között a dialógus „kölcsonös” lehessen, a kutatónak el kell fogadnia, hogy a múlt embere „más” volt, ismernie kell nyelvét és terminológiai eszközkészletét. A történelmi források feldolgozásánál nagy jelentőséggel bír a szerző személye, továbbá azoknak a körülményeknek a feltárása, amelyek között az adott forrás létrejött, illetve annak megállapítása, hogy adott korban mi a forrás jelentősége. Csakis az említett problémák egész komplexumának kutatása teszi lehetővé, hogy értelmezzük a történelmi forrás tartalmát és üzenetét.

Történeti források és a középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

Évkönyvírás

A Rusz történelméhez kötődő keleti szláv írott források csak a XI. században jelentek meg. Rusznak vagy Orosz Földnek (*Russzkaja zemlja*) nevezték azt az államot, amely a IX–XIII. században állt fenn Kelet-Európában. A Ladoga-tótól a Felső-Volgáig és Tamanyig földek és törzsek sokasága tartozott a fennhatósága alá. Az a nyelv, amelyen az orosz földet lakó törzsek nagy része beszélt, (keleti) szláv nyelv volt.

A középkori Rusz írásos forrásai között az *évkönyvek* (*letopiszi*) a legfontosabbak: alapjában ezek szolgáltatják a tényanyagot az orosz földek és fejedelemségek X–XVII. századi történetéhez. Szűkebb értelemben évkönyveknek nevezzük azokat a szövegeket, amelyek fennmaradtak egy vagy néhány változatban, illetve ki-mutatható a szöveghagyományok (részleges) közös redakciója (pl. Lavrentyij és Ipatyij évkönyvek).

Az „évkönyv” terminus az olyan történelmi művekre vonatkozik, amelyekben íróik a múlt évek eseményeiről adtak hírt, az évek, a napok, esetenként az órák szerint dátumozva. Ezek az évkönyvek műfajilag a nyugat-európai annalesekre, krónikákra (*hronyiki*) hasonlítanak. Szűkebb értelemben évkönyveknek nevezzük azokat a napjainkig fennmaradt évkönyv-szöve-

10 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

geket, amelyeket megőrzött egy feljegyzés, illetve több olyan, amely hasonló egymáshoz, és egységbe szerkesztett műnek fogható fel (a Lavrentyij és az Ipatyij-évkönyv). Elfogadt nézet, hogy mindkét mű egy feltételezett közös alapforrásra vezethető vissza.

Gyakorlatilag az összes fennmaradt évkönyvszöveg nem más, mint előző évkönyvekből átvett és összeszerkesztett szövegek gyűjteménye: *évkönyvszerkesztmény* (*szvod*). A szvod annak a szövegnek a rekonstrukciója, amely az adott redakció szövegeinek forrása. A feltételezett eredeti szöveget *protográfna*k nevezik. Az évkönyvhöz viszonyítva a szvod szövege többé-kevésbé hipotetikus; feltételezhetően egy alapkódexből eredeztethető.

A XIX. század közepén a kutatók megpróbálták „megfejtetni” a fennmaradt évkönyv-anyagot, illetve tisztázni a korábbi évkönyvszerkesztmény eredeti szövegét. Hamar megállapították azt a tényt, hogy a késői, XIX–XVI. századi feljegyzések elég pontosan visszaadják a korai időszak évkönyveinek szövegét. A kitűnő filológus, Alekszej Alekszandrovics Sahmatov (1864–1920) a XIX. század végén új módszert alkalmazott az évkönyvek elemzésére. Összevetette egymással a számára hozzáférhető összes évkönyvszöveget, megjelölte és elemezte különböző olvasataikat, s ennek eredményeként csoportosította az évkönyveket. Azt is feltételezte, hogy a több feljegyzésben tapasztalható olvasatbeli eltérés közös eredetű, közös protográfra vezethető vissza. A hipotetikus évkönyvszerkesztmények összehasonlításával és a rájuk jellemző közös részletek kimutatásával sikerült rekonstruálnia a feltételezett eredeti szövegeket. A későbbi kutatások teljes mértékben megerősítették A. A. Sahmatov következtetéseit.

Jelenleg több mint 200 évkönyvfeljegyzésről tudunk; megnevezésük egyezményes. A legtöbb arról a helyről kapta a nevét, ahol őrizték (Ipatyij, Akadémiai, Szinódusi stb.), vagy attól a családtól, amely korábban birtokolta (Obolenszkij, Radzivill). Egyes esetekben az elnevezés a megrendelőre, a szerkesztőre vagy a másolóra utal (Lavrentyij- és Nyikon-évkönyv), vagy arra az évkönyvíró központra, ahol a szöveg született (Novgorodi évkönyv, Moszkvai kódex).

A régi, XI–XII. századi évkönyvek szövegei csak későbbi feljegyzésekben maradt ránk. A korai évkönyvgyűjtemények közül legismertebb a Régmúlt idők krónikája,* amelyet Kijevben készítettek a XII. század elején. A XII–XIII. században, miután a Kijevi Rusz különálló földekre és fejedelemségekre bomlott, az évkönyvírás hagyományát más területeken is folytatták. Kijevben a XII. században a Kijevi Barlangkolostorban és a Vidubickij-monostorban, valamint a fejedelmi udvarban folyt évkönyvírás. Az évkönyvírás legősibb dél-orosz emléke az Ipatyij-évkönyv.

A XV. századi Ipatyij-évkönyvnek az ősforrása egy dél-orosz évkönyvgyűjtemény a XIII. század elejéről. Megtalálható benne az „Őskrónika”, a Kijevi kódex a XII. század végéről (1200-ig) és a Halics-Volhíniai évkönyv (1290-ig). A művet a kosztromai Ipatyev-monostorban őrizték, és N. M. Karamzin fedezte fel.

Északkeleten az évkönyvírás főleg Vlagyimirban, Szuzdalban, Rosztovban, Perejaszlavlban folyt, ahol a szövegeket a fejedelmi udvarban, monostorokban és

* Teljes neve: *Poveszty vremennih let*. Gyakran használják a rövidítését is: PVL. (A ford.)

12 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

templomokban állíthatták össze. Így például a vlagyimir-szuzdali évkönyvírás hagyománya 1158-ban kezdődött, amikor Andrej Bogoljubszkij (1111–1174) vlagyimiri nagyfejedelem (1157–1174) udvarában folyamatosan vezetni kezdték a feljegyzéseket. Ezeket kiegészítették Andrej Bogoljubszkij atyjának, Jurij Dolgorukijnak (1090–1157) évkönyv jellegű megjegyzéseivel, s így állították össze a nagyfejedelemi kódexet. Ezt folytatta 1193-ban egy olyan évkönyv-kódex, amely előfutára lett a vlagyimiri nagyfejedelem 1212-es képes, miniatúrákkal díszített krónikájának. Mindaddig az évkönyvírás a vlagyimiri Uszpenszkij Székesegyházban folyt.

Az északkeleti régióban folyó évkönyvírás történetének forrása a Lavrentyij- (XIV. század) és a Radzivill-évkönyv, valamint Perejaszlavl-Szuzdali évkönyv (a XV. század hatvanas éveiben készült feljegyzések).

A Lavrentyij-évkönyvet Lavrentyij szerzetes 1377-ben fejezte be a szuzdali fejedelem megrendelésére: ez 1305-ig követi a történéseket. A Lavrentyij-évkönyvbe tartozó Régmúlt idők krónikája lényegében folytatása egy XII. század végi vlagyimiri évkönyvgyűjteménynek. 1792-ben A. I. Muszin-Puskin, az ismert kéziratgyűjtő birtokába került a Lavrentyij-évkönyv, aki azt I. Sándor orosz cárnak ajándékozta.

Nagy fejlődésnek indult az évkönyvírás Novgorodban az érsek udvarában, a monostorokban és a templomokban. A novgorodi fejedelmi évkönyvet a XI. század derekától vezették. 1136-ban átdolgozták, s ez képezte az alapját a Szófia érseki évkönyvnek. A XIII. század elején egy újabb érseki kódexet is készítettek.

A mongol-tatár támadás idején (1237–1240) egy idő-

re alábbhagyott az évkönyvírás. A XIV–XV. században Novgorod, Pszkov, Rosztov, Tver, Moszkva lettek a legnagyobb központjai. A XIV. század kezdetén megjelentek az első olyan évkönyvek, amelyek azzal az igénnyel készültek, hogy az összes orosz föld történetét megvilágítsák. Két központban, Tverben és Moszkvában írták őket; e két város vetélkedett a vlagyimiri nagyfejedelemségért. Moszkva felemelkedése és a moszkvai nagyfejedelemség összorosz évkönyvírásának kezdete (a XV. század második felében) megalapozta, hogy a XVI. században megindulhasson a hivatalos évkönyvkészítés. Hogy milyen lehetett az első moszkvai, az orosz történelem egészét összegző kódex, azt az 1812-es tűzvészben eltűnt XV. század eleji Troickij-évkönyv érzékeltette (1409-ig követte az eseményeket), valamint a Szimeon-évkönyv XVI. századi másolata. A nagy évkönyv-kódex a XV. század végén, a XVI. század elején jelent meg Moszkvában. A XVI. század első felének hivatalos évkönyvhagyományát a Nyikon- és a Voszkreszenszkij-évkönyv képviseli (az előbbi az 1520-as évek végén, az utóbbi 1542 és 1544 között készült). A középkori Rusz legjelentősebb évkönyvalkotása Félelmetes Iván úgynevezett Képes Krónikája (Licevoj Szvod). Tíz kötetből áll, és több mint 16 000 miniatúra ékesíti. Az első három kötet a világ történetét beszéli el, a többi hét az oroszokét 1114-től 1567-ig. A kódexet 1568-tól 1576-ig készítették el az Alekszandrovszkaja Szlobodában* levő Védelmező Szűzanya Székesegyház cári könyvtárműhelyében.

A késői, XVI–XVII. századi évkönyvek jelentős mér-

* IV. Iván cár erődített városa. (A ford.)

14 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

tékben különböznek a megelőző időszakban készültkétől. Ez összefügg azzal, hogy lassanként megszűnt az évkönyvírás külön műfaja, és felváltotta a kronologikus jellegű történeti alkotás.

Az évkönyvek gyűjtemény jellege miatt elég nehéz megmondani, ki írhatta az egyes szövegrészeket. Csaknem mindegyik ismert munka az évkönyvírók több nemzedékének produktuma, s az anyag átadásánál és felépítésénél a történelmet azonos módon fogják föl. A szerző (vagy szerzők) történettudata egészen más volt, mint a mai emberé. Egészen más világnézet határozta meg, sajátos tér-idő koordinátákkal és forgalmi-értelmezési apparátussal, amelyet a Szentírás és a Szent Történet kétségbevonhatatlansága határozott meg.

„Az évkönyvíró számára a Szent Történet időtlen érték, amit újra átél a »most« valóságában. Számára az esemény (*szobityije*) azért jelentős, mert egy a létezéssel (*szo-bityije*).”¹

Ebben az összefüggésben az időt úgy érzékelté, amint Isten attribútumának kontinuitását, amelynek kereteiben az emberi történelem eseményei kibontakoznak.

„Az Isten által teremtett »idők és évek« úgy tűnnek föl, mint az Ő állandó gondoskodásának tárgyai; mint-ha állandóan azon volna, hogy megtöltse őket isteni eredetükhöz méltó időbeli eseményekkel... Az időt Isten teremtette, és áthatja az ő állandó jelenléte. Az idő

¹ I. N. Danyilovszkij: *Biblija i Poveszty vremennih let. (K probleme interpretacii letopisznih tyeksztov.) Otyecsesztvennaja isztorija*, 1993/1. 79.

az eseményektől függetlenül létezik, de az események csak az időben folyhatnak le, s értelmüket csak az eleve meghatározott időfolyamatban nyerhetik el, nem pedig úgy, hogy okok és következmények kapcsolataival hatnának egymásra.”²

Az összeállítók és a szerkesztők úgy írták át a rendelkezésükre álló évkönyvszövegeket, hogy az általuk beillesztett tények és folyamatok beilleszkedjenek a világ történetének láncába, amelyet a Szent Történet folytatásának tekintettek.

„Az évkönyv szerzője akkor érezte hitelesnek a benyomásait, ha azok megfeleltek a társadalom kollektív tapasztalatának. A társadalmi szabványtól való eltérést komolytalan dolognak tekintették, olyasminek, aminek nincs köze a jelenség lényegéhez, s ezért nem igaz.

... A szerző vagy az informátor személyes tapasztalata ellentmondhatott a társadalmi emlékezetnek. Ez a nyilvánvaló paradoxon azonban jelentéktelennek tűnt, amikor a történetekben sikerült kimutatni a keresztény tudatban magasabb rendű, történelmi tapasztalat elemeit.”³

Hasonló módszert alkalmaztak, amikor az eseményeket úgy adták elő, hogy a szövegbe közvetlenül vagy közvetve bibliai idézeteket szőttek. A Biblia volt az alapforrás, amely az első orosz évkönyvírók ábrázolásmódját meghatározta.

² A. A. Gippiusz: „Poveszty vremennih let”: o vozmozsno proiszhozsgenyii i znacsenyii nazvanyija. *Iz isztorii russzkoj kulturi*. I. k. Moszkva, 2000. 454–455.

³ I. N. Danyilevszkij: *Bibija is Poveszty vremennih let*. 79.

16 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

„Az évkönyvíró a bibliai események analógiájára tipizálta a valóságot. Neki is, kortársainak is a Szentírás volt az a szemantikai alapkészlet, amelyből kész kliséket vettek ki a történések megértéséhez, leírásához, egyszersmind értékeléséhez... Az egyéni alkotókedv főképp a megformálásnál érvényesülhetett, s jóval kisebb mértékben a közvetített tartalomnál.”⁴ A keresztény világnézet magyarázza azt is, hogy miért készítettek évkönyveket, s hogy miért ragaszkodtak évszázadokon át az adott műfajhoz. Az óorosz évkönyvek magvát az eszkatolikus problematika alkotta, és társadalmi funkciójukat is meghatározta: az ember mindig annak tudatában cselekedjen, hogy eljön a világ vége. Amikor ez a várakozás már nem volt olyan intenzív, az évkönyvírás is megszűnt, és megjelentek helyette az időrendet követő szövegek.

„Az évkönyvek értelmezésének ilyen módja lehetővé teszi, hogy újszerű választ adjunk arra, miért szűnt meg a Ruszban az évkönyvírás műfaja a XV. század végén, a XVI. század elején. A tulajdonképpeni (évek szerinti) évkönyvírásról a kronologikus (cárságok szerinti) szövegfelépítés elvére való áttérés magyarázata abban a világnézeti krízisben rejlik, amely a századfordulón következett be. Kiderült ugyanis, hogy az emberek hiába várták oly feszülten a világ végét, az a világ teremtése óta eltelt ötezer évben nem jött el.”⁵

A világ vége mint rendszeralkotó téma jelenik meg az „Óskrónikában”, azaz a többször idézett *Poveszty vremenih let. Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995/5. 107.

⁴ Uo.

⁵ I. N. Danyilevszkij: *Zamiszel i nazvanyije Povesztyi vremenih let. Otyecsesztvennaja isztorija*, 1995/5. 107.

mennih let (PVL) című munkában, amelynek egész szövegét áthatja. Ettől számítjuk a Rusz évkönyvirásának kezdetét. A Régmúlt Idők Krónikája a legősibb évkönyvkódexek egyike, egyezményesen választották ki és nevezték el kezdősoráról, amely a benne olvasható feljegyzések nagy részét megnyitja. Így kezdődik a fennmaradt évkönyvek döntő többsége is, amelyek közül a legrégebbi a Lavrentyij- és az Ipatyij-évkönyv.

A Régmúlt Idők Krónikája („Őskrónika”)

A PVL-ben feldolgozott anyag hosszú periódusra vonatkozik: a legrégebbi időktől a XII. század második évtizedéig, 1110-ig (a Lavrentyij-évkönyv és a vele rokon feljegyzések) vagy 1118-ig (Ipatyij és a rokon feljegyzések). A PVL első szerzője feltehetően Nyesztor, a Kijevi Barlangkolostor szerzetese volt, aki 1112-ben (1110–1113 között) írta szövegét. Az elbeszélést több alkalommal is átszerkesztették, de háromszor biztosan. Az első ilyen szerkesztés Szilvesztr, a Vidubickij-monostor apátja nevéhez fűződik. A második átszerkesztést a Lavrentyij-, a harmadikat az Ipatyij-évkönyv mutatja.

Ha megvizsgáljuk a PVL szövegét, különösen azt a változatot, amelyet a Novgorodi első évkönyv tartalmaz, arra kell következtetnünk, hogy létezett egy olyan kódex, amely megelőzte az „Őskrónikát”. A. A. Sahmatov szerint a *Kezdeti évkönyvszerkesztmény* (*Nacsalnij szvod*), létrejött 1096–1099-re datálható. Maga a *Kezdeti évkönyvszerkesztmény* is valamiféle évkönyvön alapult, amelynek jellegéről és datálásáról a tudósok véleménye eltér. A. A. Sahmatov például feltételezi, hogy létezett

18 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

egy *Legrégebbi évkönyvszerkesztmény (Drevnyejsij szvod)* is, amelyet 977 és 1044 között állítottak össze, s amelynek felépítése nem kronologikus, hanem tematikus volt. Sok más kutató (M. N. Tyihomirov, N. K. Nyikolszkij, L. V. Cserepnjin) véleménye szerint a PVL azon a Kijevben 1015–1019-ben készült elbeszélésen alapszik, amely *Orosz föld kezdeteiről* szól. Ettől eltér D. Sz. Lihacsov elmélete, aki szerint a Kezdeti évkönyvszerkesztményt az a XI. század negyvenes éveiben keletkezett mű előzte meg, amelynek címe: *Elbeszélés arról, hogyan kezdődött a kereszténység terjesztése a Ruszban* volt. L. V. Cserepnjin úgy véli, hogy a Rusz évkönyvéírása legkorábban 996-ban kezdődhetett.

A PVL összeállítója bizonyos igen régi irodalmi művek mellett szóbeli forrásokat is felhasznált, de hogy milyeneket és milyen mértékben, azt ma még nem tudjuk. Megemlít például a 6604. (1096) évnél egy Gjurjat Rogovics nevű novgorodit, aki elmondott neki egy jugriai legendát a föld peremén, „félíg éjszakában élő” népekről.

Az „Őskronika” és a még korábbi évkönyv-kódexek, amikor időrendben felsorakoztatják a világtörténelem legfontosabb eseményeit és hozzákapcsolják a szlávok korai történelméről szóló híradásokat, akkor külföldi, alapjában görög krónikákra támaszkodnak. Legtöbbet *Georgiosz Amartolosz* 867-es krónikájának bolgár fordításából vettek át. A PVL forrásai közé tartozik még *Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka évkönyve* (829 előttről), valamint két, időközben elkallódott mű, a *Különös világtörténet* és az ún. *Ioszippon*, egy zsidó világtörténet.

Az évkönyvírók széles körben merítettek az apokrif irodalomból is: XI–XII. századi köznapi és istentiszteleti

szövegekből egyaránt. Felhasználták Josephus Flavius *A zsidó háború* és a *Judaista régiségek* című műveinek óorosz fordítását, a *Pál magyarázatait*, aki az Ószövetség nem szentesített fordítását kommentálta. Az óorosz Oleg és Igor (912–945) fejedelem 907-es és 941-es konstantinápolyi hadjáratának leírása az *Új Vaszilij élete* című görög apokrif hagiográfiai alkotás szláv nyelvű változata alapján készült. Beillesztették a PVL-be azoknak a szerződéseknek a szövegét is, amelyeket a Rusz 907-ben, 911-ben, 945-ben és 971-ben kötött Bizánccal.

Az említett források felhasználása részben azért is volt fontos, mert meg kellett valahogy oldani a PVL elején megfogalmazott problémát: „Íme ez a régmúlt idők krónikája, honnan való az Orosz föld, kik voltak az első fejedelmek Kijevben, és honnan ered az Orosz föld?” Az évkönyv keretei között erre a kérdésre csakis úgy lehet választ adni, ha a szlávokat és a Ruszt beillesztik a világtörténelmi folyamatba, amelynek mozgásirányát a világ vége határozza meg: ez a közös sors vár minden keresztény népre. Az adott összefüggésben a világ történetének és minden egyes nép történetének értelme nem más, mint az isteni akarat kifürkészése. Hiszen minden nép egyenlő Isten előtt, mert egyetlen közös őstől, az özönvíztől megmenekült Noétól származnak.

Ez a bibliai téma nyitja a PVL nem datált részét, amely tényné lett a szláv és az orosz történelem felfogásában, bekapcsolva ezt a világ történetébe. Az itt kezdődő szöveget elmondja, hogy az emberek meg akarták építeni a babiloni tornyot, de Isten összezavarta a nyelveket. Így jelentek meg a különböző népek, Noé három fiának, Sémnek, Hámnak és Jáfetnek a leszármazottai.

20 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

Ezek benépesítették a földet, és az északi vidékeken Jafet más leszármazottaival együtt megtelepedtek a szlávok. A későbbiekben a PVL szerzője elmondja, hogyan jött létre a szlávok és a rusz egyesülésével a Rusz, és képet ad az egységes Orosz Földről: az Isteni szándék és a történelmi dinamika egységéről, azaz a néppé válás (etnosz, „nyelv”), az állam (fejedelmi hatalom) és annak keresztény kultúrája (vallás) dinamikájáról.

A „Rusz” terminust a tengeren túlról behívott varég fejedelmek hozták be először Novgorodba, azután Kijevbe, onnan pedig mindenfelé, ahova kiterjedt az orosz fejedelmek hatalma. Az „Őskrónika” a 6370 (862) évnél szól a varégek Novgorodba hívásáról, s lényegében ezzel hozza összefüggésbe az óorosz állam létrehozását. Ez a híradás, noha nyilvánvalóan legendának tekinthető, a XVIII. század derekán mégis élénk vitát keltett a *normannisták* és a *normannellenesek* között, s a vita a mai napig tart. A „normann elmélet” hívei a 862. évi feljegyzés alapján azt állítják, hogy Oroszország a nevét is és államiságát is a skandinávoktól kapta. Ellenfeleik viszont kitartanak amellett, hogy a *rusz* terminus és egyben az állam kialakulása is kizárólag autochton fejlődés eredménye.

Ha meg akarjuk vizsgálni, hogyan keletkezett a *Rusz*, és mi volt a szó eredeti jelentése, el kell vonatkoztatnunk az oroszországi államiság sajátzerűségének problémájától. Ez már azért is fontos, mivel a legrégebbi évkönyvszövegek összeállítóinak aligha lehetett fogalmuk arról, mi is az a szó mai értelmében vett állam.

„... Az évkönyvíró... mindenekelőtt nem a konkrét eszmények leírására törekedett, hanem sokkal inkább arra, hogy Rurik és fivérei küldetésének értelmét érze-

keltesse... Az ábrázolásmód alapján ítélve, amelyet az évkönyvíró alkalmazott, számára a varégek küldetése összefüggött az *igazság*, az igaz hit, az isteni ige megtalálása felé tett első lépésekkel.”⁶

A legrégebbi orosz szövegekben a *Rusz* terminust sok összefüggésben használják: a *ruszt* elválaszthatják a szlávoktól, de azonosíthatják is velük. Ugyanez áll a *rusz* és a varégek viszonyára: van, ahol kimondottan azonosnak tekintik, és van, ahol szembeállítják őket egymással.

A *Rusz* szó keletkezésével sokan, sokáig foglalkoztak, és számos hipotézis született róla; végül is annyi megállapítható volt, hogy a szlávok ezt a terminust aligha alkalmazták magukra. A szó nem a keleti szlávok etnikai, hanem társadalmi szókincséhez tartozott. Maga az elnevezés novgorodi földön született, ahol kimutatható sok földrajzi névben – a déli vidékeken viszont hiányzik. Elterjedési területe egybeesik a szlovének „törzsi fejedelemségével”, s ez megerősíti azt az évkönyv-információt, amely így fest: „a novgorodiak”, akiket „Orosz Földnek neveznek”.

„A terminus elsődleges jelentését – »csapat, sereg« – még részletezhetjük: »hadihajó vagy evezős legénysége«, illetve »gyalogosok, népfelkelők«. Ilyen szempontból az évkönyvszerző leginkább ahhoz hasonlóan értelmezhetette, mint amit a finn *ruotsi*, az óizlandi *rops* vagy a rúnák *rupja* jelent. A Baltikumban élő, különféle népek a »rusz« kifejezést »harcosok, csapatok« értelemben ismerték és alkalmazzák a Ruszra; ez az elnevezés a XI. században önállósult, s jelentése elszakadt a balti-

⁶ I. N. Danyilevszkij: *Drevnyaja Rusz glazami szovremennyikov* (IX–XII. sz.). Moszkva, 1998. 43.

22 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

kumi vagy a vele rokon óskandináv szó eredeti jelentésétől. Az óoroszl államiság kialakulásának korai időszakában a »rusz« szó egyre inkább az Oroszl Földet védelmező, zömmel keleti szláv katonai csoportot jelentette, egy druzsina formában szerveződő új társadalmi réteget, amely elkülönül a törzs közepétől.⁷

A rusz elnevezést lassanként egyre inkább a gyarapodó fegyveres-kereskedő rétegre alkalmazták, amely fölébe kerekedett a törzsnek. Ez a réteg állandósult a fejedelem személye körül, az ő csapatát, druzsináját, valamint legelső adminisztrációs apparátusát alkotta. Tagjai megtöltötték az *Oroszl Föld* városait, mégpedig attól függetlenül, melyik törzshöz tartoztak. Ebben az értelemben a rusz fogalma kelet-európai volt. A IX–X. század folyamán a társadalmi jelentés etnikaivá fejlődött. A rusz azoknak a törzseknek az önmeghatározásává lett, amelyek elismerték a kijevi dinasztia hatalmát.

Az *Oroszl Föld* eszméje egyszerre volt politikai és szakrális tartalmú. Földrajzi szempontból kezdettől fogva megfelelt a Kijev–Csernyigov–Perejaszlavl háromszög határolta területnek, viszont a XI. század közepétől kezdték úgy tekinteni, mint Isten oltalmában lévő pravoszláv földet. Ez a megkülönböztetés nemcsak az óoroszl források gondolatiságát határozta meg, hanem írásmódjukban is észrevehető: az „oroszl” jelzőt (ruszkij) mint ethnonymet megkülönböztetik a másik, népi-vallási jellegű változattól (ruszkij, benne lágyítójellel).

⁷ A. N. Kirpicsnyikov–I. V. Dubov–G. Sz. Lebegyev: *Ruszkó-szkan-dinavszkije ótnosenyija domongolovszkovo perioda*. Szlavjanye i szkan-dinavi. Moszkva, 1986. 203.

„Az Isten által kiválasztott »Orosz Föld« fogalma megbonthatatlanul kapcsolódott ahhoz az elképzeléshez, hogy közeleg a világ vége... Az elkerülhetetlen végre, az Utolsó Ítéletre várakozás nagyon speciális színezetet adott a kelet-európai államformációk egész életének, szó szerint az állami élet minden aspektusának. Az orosz állam megvalósult formái – a Kijevi Rusztól egészen az Orosz Birodalomig –, bármennyire különböztek is egymástól, mindannyian a kiválasztottság eszméjén alapultak, és lényegében *millenaristák* voltak – azaz Krisztus ezeréves királyságára várakoztak, amely megelőzi a világ végét.

Ez a vonás az óorosz államok speciális jellemzője. Megkülönbözteti őket Nyugat- és Közép-Európa sok politikai formációjától. Itt a legfontosabb állami funkciók közé tartozott az „igaz hit védelme”. Ezért az uralkodót felruházták bizonyos szakrális funkciókkal; ezzel legitimálták a világi uralkodó jogát, hogy bizonyos fókig beavatkozzon az egyházi ügyekbe (összehívhatott területi zsinatokat, kezdeményezhette új egyházmegyék, sőt főegyházmegyék, patriarkátusok alapítását), és az állami funkciókat mint egyházi méltóság gyakorolja.⁸

Az a tény, hogy az évkönyv szerint 862-ben behívták Novgorodba Rurikot, még nem jelenti azt, hogy a szláv törzseknek ne lett volna bizonyos államisága. Ugyanez az évkönyv tesz említést először a Régi Rusz területén levő politikai központokról, valamint a bennük működő hatalmi intézményekről.

A Rusz önálló földjeinek, fejedelemségeinek

⁸ I. N. Danyilovszkij: *Drevnyaja Rusz*. 180–181.

24 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

központjai nagy székvárosok voltak (Kijev, Novgorod, Csernyigov stb.). Mellettük nagyon sok különböző típusú település létezett; megnevezésükre az óorosz források fejlett földrajzi terminológiát használtak. Nézzünk néhány településtípust.

Pogoszt. Így nevezték eredetileg a közösség központi települését, adminisztrációs, adószedési, vagy kereskedelmi gócpontját. Később a „pogoszt” szó jelentése bővült: vallási központot is értettek rajta, benne templommal és temetővel. A szó fennmaradt, de régebbi jelentése feledésbe merült, s vidékenként eltérően használták a templom és környezete, a temető vagy a falu megjelölésére.

Szelo. Így nevezték a fejedelmi és a bojár birtokok adminisztrációs-gazdasági és egyházi-parókiális központjait. A régi orosz történelem kezdeti időszakában a szelóban csak a fejedelmi udvar és szolgaserege lakott. Később már ideértették a függő helyzetben levő parasztokat is, birtokukkal együtt.

Szelco. Olyan falu, amely nem vált egyházi-parókiális központtá.

Gyerevnya. Ezt a terminust olyan, parasztok lakta helységekre alkalmazták, amelyek adózás tekintetében a falvaktól függtek.

Gorod. (Rokonszava: „zserb”.) Körülkerített lakott helyet vagy erődítményt neveztek így, gazdasági státusától függetlenül. A régészeti anyag tanúsága szerint az óorosz gorodok (városok) lakói iparral is, mezőgazdasággal is foglalkoztak. Ez utóbbi sajátossá tette a környezetüket: a tulajdonképpeni várost kertek, veteményesek övezték, majd távolabb legelők és szántóföldek következtek.

A gorodhoz kapcsolódó területet *volosztynak* nevezték. A volosztj viszonylatában (amelyben a kertek, a szelók stb. voltak) a gorod mint adminisztratív, katonai, gazdasági, egyházi központ szerepelt. Benne összpontosultak, illetve hozzá kapcsolódtak a Rusz legfontosabb politikai intézményei: a vecse, a fejedelem és a druzsina.

Vecse. A „vecse” szó a „vescsaty” (szólni, kinyilatkoztatni) igével kapcsolatos. Arról, hogy mikor jelent meg ez az intézmény, a tudósok vitatkoznak. Nem kétséges azonban, hogy eredete igen régi időkre nyúlik vissza. A történészek döntő többsége archaikus intézménynek tartja: a vecse az óoroszl államiság előkészítője és egyik forrása.

A szlávok történelmének legrégebbi időszakában a vecse a törzsi önkormányzat és bírászkodás legfőbb szerve volt; részt vehettek rajta a törzs szabad felnőtt tagjainak legszélesebb körei. Eredetileg a népi vecse volt a fejedelem hatalmának forrása, amit megerősít a már említett 862-es évkönyvfeljegyzés Rurik Novgorodba hívásáról. A keleti szlávok társadalomszerkezetében a XI–XII. században bekövetkezett változások egyebek között érintették a vecsét is. Immáron a városok képviseleti szervévé lett, de társadalmi összetételét egyelőre nem sikerült konkrétan megállapítani.

A vecsegyűlések illetékességi köre elég széles volt. Tagjai a város főterén gyűltek össze. A vecse döntött a fejedelem behívásáról vagy elűzéséről, a háború és a béke kérdésében, a pénzforrások és a földvagyon ügyeiben, jóváhagyta a pénzgyűjtést, részt vett a törvényhozási vitákban, és szava volt a közigazgatási tisztségviselők kinevezésében is.

26 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

A szláv államiság korai időszakában mindenütt tartottak vecsegyűléseket. A XI–XII. században kialakultak a óorosz állam egyes régiói, és ez a folyamat elősegítette a vecsék földrajzi lokalizációját. Novgorodban és Pszkovban a vecse egészen a XV. század végéig, a XVI. század elejéig alapvető hatalmi intézmény maradt (míg nem az említett területek részei lettek a Moszkvai Nagyfejedelemségnek); északkeleten viszont minden jel szerint csak a XII. század végéig működtek vecsék.

Fejedelem (knyaz). A „knyaz” szót mindenütt ismerik a szlávok. Még az ószlávok vették át az ősgermán vagy a gót nyelvből. Rokonszavai a konung, a König, a king (király), s ezek eredetileg a nemzetség fejét jelölték. Ha meggondoljuk, hogyan bővült ennek a szónak a jelentése a nyugati szláv nyelvekben (a szlovák Kňaz, a lengyel ksiadz = lelkész), a knyaz, a fejedelem eleinte nemcsak világi funkciókat töltött be, hanem szakrális vezető is volt. Ő vezette harcba a sereget, ő volt a legfőbb áldozópap, s elnökölt a bíraskodásnál. Mindez kiemelt poszthoz juttatta a társadalomban.

A XI–XII. századi Ruszban a fejedelmek létfontosságú szerepet töltöttek be a közösség társadalmi és politikai életében. Ha egy volosztynak nem volt fejedelme, szétzilálódott az egész élete, és – különösen kívülről – nagy veszélyek fenyegethették. Ezért aztán az évkönyvírók igen gondosan feljegyezték, ha egy-egy volosztj központjában hiányzott a knyaz. Tisztségét jobbára választással töltötték be. A fejedelem és az őt behívó város „rjadot”, azaz hagyományos szerződést kötött a knyaz hatásköréről.

Druzsina. A régi orosz forrásokban a fejedelem szoros kapcsolatban van a druzsinával. A „druzsina” szó

megtalálható minden szláv nyelvben. Harcosok csapatát jeleni, és a *drug* (barát) szóból ered. Jelentése eredetileg nagyon hasonló volt olyan terminusokéhoz, mint a *tovaris* (ez a „menettábor” jelentésű „tovar” szóból származik, amely összefügg a török „taburral” = tabor) és a *szoratnyik* (fegyvertárs). Ez alapot ad arra a feltételezésre, hogy a korai időkben a fejedelmet és a druzsina tagjait valóban baráti szálak fűzték egymáshoz. A druzsinában a fejedelem első volt az egyenlők között.

A *fejedelmi druzsina* mintegy 200-400 főt számláló fegyveres csapat volt. Belsőleg hierarchikusan tagolódott: csúcsán volt a felső, idősebb (*sztarsaja*) druzsina, amelynek az összetételét elég nehéz meghatározni. Számos kutató egyetért abban, hogy a *bojárrok* tartoztak bele. Maga a „bojár” szó azonban, amely török eredetű, s az oroszok a kozákoktól vették át, több jelentésű.

A bojárroknak két rétege volt. Az elsőhöz tartoztak a leggazdagabbak, akiket gyakran csak „legjobboknak, a nemzetség öregeinek, megfontoltaknak” neveztek, azaz a helyi nemesek; a másodikhoz a fejedelmi udvar vezető tisztségviselői, akiknek egy része kívülről jött, s esetleg nem is volt szláv. Az évkönyvek terminológiája néhol megkülönbözteti a nemeseken belül a „bojárakat” és a „legidősebbeket”. A „legidősebbek” vagy „a nemzetség öregei” nem mások, mint akiből az úgynevezett zemsztvo-bojárság állt.

A felső (*sztarsaja*) druzsinához tartoztak még a *férfiak* (*muzsi*) – olyan bojár-vazallusok, akik saját, ifjabb rokonaikból, szolgáljaikból és rabszolgáljaikból álló csapataikat vezették harcba.

A druzsina második, középső része a *grigyából* vagy *fejedelmi férfiakból* áll; ők – ellentétben a bojárokkal, aki-

28 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

ket a kormányzásba is bevontak – csak katonai funkciókat láttak el. Végül következett a harmadik, az úgynevezett *ifjabb druzsina*, ahova a szolgák tartoztak (*grigyi*, amely a skandinávoknál őrséget jelent), valamint az ún. *paszinki* és *otroki*, egyfajta katonai kíséret alakulat. Ezek egyfajta szolgacsapatot alkottak. Az ifjabb druzsina jellemzésére használhatták a *gyetszkije* terminust is – ebből származik a városi erődítések, bástyák elnevezése, a „*gyetyinyec*”. A középső és az ifjabb druzsina tagjai eredetileg nem szabad vagy félig szabad férfiak voltak.

A fejedelem folyamatosan együttműködött a druzsinával. Tagjait meghallgatva döntött az összes fontos államügyben: a föld „elrendezéséről”, a háborúról, törvények elfogadásáról. A druzsina kíséretében szedték be az adókat a fejedelmi hatalom alá tartozó területekről. A felső, idősebb druzsinához tartozók töltötték be a legfontosabb tisztségeket, közülük kerültek ki az ún. tiszjackiek. Az ifjabb druzsinatagok az udvarnál házicselédekként, a fejedelmi birtokokon adószedőkként, a bíróságnál végrehajtókként tevékenykedtek. A fejedelem és a druzsina egymástól való kölcsönös függése személyes kapcsolatokra épült, az „ajándékok” (*dari*) kiterjedt rendszere erősítette meg, s mindennek alapja a sajátos tulajdonviszonyokban rejlett.

A mai kutatók úgy látják, hogy ezt a fogalmat a régi oroszok egészen másképpen értelmezték, mint manapság szokásos. A tulajdon birtoklása és a vele való rendelkezés kifejezetten gazdasági jellegű volt. A Rusz lakójának javaiban közvetlenül benne volt magának a tulajdonosnak valamiféle része, s ebben a középkori tudatra jellemző módon az nyilvánult meg, hogy az em-

ber és a természet világa elválaszthatatlan egymástól. Ebben az összefüggésben az anyagi értékek birtoklása elképzelhetetlen volt a kihasználásuk kötelezettsége nélkül. Ráadásul olyan körülmények között, amikor a vagyont nem lehetett felhalmozni, a javak felhasználásának legjobb módja az volt, ha „megajándékoznak” velük másokat. A gazdagságnak tehát társadalmi funkciója volt: anyagi tárgyak átadása harmadik személynek egyrészt növelte az ajándékozó presztízsét, másrészt lekötölte a megajándékozott személyt az ajándékozóval szemben. A fejedelem és a druzsinatagok közös lakomái, a zsákmány elosztása a katonai vállalkozások után – mind-mind az említett viszonyrendszer megjelenési formái voltak.

Ily módon a druzsina anyagilag is, a mindennapi életben is, teljes mértékben a fejedelemtől függött. A hadjáratok mellett a fő megélhetési forrás az adószedés volt a fejedelem hatalma alatt álló területeken, két formában: mint *dany*, azaz ajándék, és mint *poljogyje*.

Poljogyje. Keleti szláv szó, azt a részt jelenti, amelyet a fejedelem uralta területen begyűjtenek a lakosságtól. A *poljogyje* először Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (905–959) *A birodalom kormányzásáról* című művében olvasható. Ugyanez a fogalom az óorosz forrásokban a XII. században bukkan föl. Szövegkörnyezete szerint a „*poljogyje*” kettős jelentésű: először is a fejedelem hatalma alatt álló területet jelentette, amelyet adószedés céljából a kíséretével körüljárt, másodsor pedig magát az összeszedett ajándékokat és betakarítást. A források azt valószínűsítik, hogy mindez önkéntes adomány volt.

A *poljogyje* a fejedelem egyik járandósága volt azért,

30 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

mert társadalmilag hasznos funkcióját betöltötte, s egyben olyan forma, amely az embereket összekötötte uralkodójukkal. Ez a XI–XII. századi Rusz társadalmi-politikai berendezkedésének igen fontos, elengedhetetlen jellemzője volt; vallási és kommunikatív jelentősége sem elhanyagolható. A fejedelem, amikor a területét körüljárta, ezzel demonstrálta és megerősítette tulajdonosi és uralkodási jogát az ott élő lakosság fölött.

A *dany* szó ósszláv eredetű. A poljogyjével szemben a *dany* megadása kötelező volt. A közösség nem szabad tagjait terhelte, továbbá a Kijevtől függő keleti szláv törzseket. Nagyrészt pénzben kellett megfizetni (*bel'* vagy *scseljagi*, azaz ezüstérmék, vagy *grivna*, azaz ezüst-rúd formájában), de lehetett szőrmében is (fekete nyest, mókus). A poljogyjét és a *danyt* évenként gyűjtötték össze, novembertől áprilisig. A begyűjtött javak egy részét a fejedelem és a druzsina élte föl.

A kezdeti időszakban a druzsina szociálisan is, területileg is elvált a Régi Rusz társadalmi struktúrájától. Idővel azonban meggyengült a fejedelem és a druzsina közti kapcsolat. Ezzel párhuzamosan ment végbe az a folyamat, hogy a druzsinatagok egyre inkább beépültek a helyi társadalomba úgy, hogy „megtelepedtek” a földeken. A druzsina kb. a XIII. század második felében és a XIV. században tűnt el végleg, s a szóhasználatból is kikopott a „druzsina” terminus olyan értelemben, mint a fejedelem kíséretében levő, vele együtt küzdő és tanácskozó professzionális harcosok csoportja. Új társadalmi és politikai intézmények jöttek létre.

Törvényhozás

Törvényhozási források a XI–XIII. századból.

A Pravda Russzkaja

A régi orosz embernek az őt körülvevő világhoz való viszonyát a mindennapokban a jogszokás, a hagyomány szabályozta. A hagyomány érvényesüléséhez nem volt szükség törvényhozó hatalomra, s így arra sem, hogy írásos forrásokban rögzítsék azt. A Ruszban igen erős volt a hagyomány szerepe, ezért nem vették át a római jogot, amely Nyugat-Európa középkori államaiban nagy hatással volt a bíraskodási és jogviszonyok kialakulására. Sok kutató úgy véli, hogy a Ruszban ezt a szerepet a bibliai normák töltötték be.

A szokásjog írásos rögzítése akkor vált szükségessé, amikor a társadalomban új, a megszokottakkal ellentétes reáliák jelentek meg. Ez a fejedelem környezetében történt, s ott a hagyományostól elütő társadalmi viszonyok kialakulásához vezetett. Ugyanakkor a szokásjog normái is megerősödtek, és az írásos jogi normák egyik forrásává lettek.

A napjainkra fennmaradt írásos források gyakorlatilag nem adnak képet a Régi Rusz törvényhozásának kezdeteiről. Az évkönyvszövegek hivatkoznak egy bizonyos *Zakon Russzkijra*, amelyet megemlítenek a Rusz és a görögök által 907-ben és 911-ben kötött szerződésekben. Valószínűleg ezen alapszanak a régi orosz jog első fennmaradt írásos emlékei, amelyeket összefoglalóan *Pravda Russzkajának* nevezünk.

Közülük a legrégebbi a *Kratkaja Pravda*, azaz Rövid *Pravda*, amely a XI. század húszas–hetvenes évtizedei-

32 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

ben keletkezett.* Két másolatban maradt fenn a XV. századból, és 11 másolatban a XVIII–XIX. századból. Szövegét a Novgorodi I. évkönyv szövegébe illesztették be az 1016. évnél, miután tudatták a következőket: Bölcs Jaroszláv (kb. 978–1054) Pravdát és Usztavot (szabályzat) adott Novgorod lakóinak azért, mert segítették őt a fivére és vetélytársa, Szvjatopolk Okajannij (980–1019) elleni harcában.

A *Kratkaja Pravda* négy részből áll:

1. *Jaroszláv Pravdája*. Egyes kutatók feltételezése szerint két szakaszban keletkezett. 1016-ban állították össze az első tíz cikket, azaz az „Ősi Pravdát”, amelynek alapján készült 1038-ban *Jaroszláv Pravdája*;

2. *Jaroszlavicsok Szabályzata (Pravdája)*. Ezt Bölcs Jaroszláv utódai adták ki az 1072. évi visgorodi találkozón.

3. *Pokon Virnij*. A XII. század első feléből való, és a bírósági illetékek beszédőinek ellátási normáit állapította meg.

4. *Urok Mosztnyikam*. A novgorodi útfektetők munkádjait rögzítette, ugyancsak a XII. század első felében.

Az 1120-as, 1130-as években jelent meg a *Bővített Pravda*. Ennek a forrásnak több mint száz bejegyzését ismerjük, köztük a legrégebbi 1118-ból származik. A *Bővített Pravda* a *Rövid Pravda* átdolgozott változatára és Vlagyimir Vszevolodovics Monomah 1113-ban készített törvénykönyvére épül.

A *Pravda Ruszkaja* cikkei a törzsi-nemzetiségi társadalom bomlásának állapotait rögzítették. A nemzetségi

* A szakirodalomban régiesen Pravda Roszkájának is nevezik. (A ford.)

jogot felváltotta az állami jog, amelynek érvényesülését maga a fejedelem garantálta. A nemzeti közösségek széthullásáról a *Rövid Pravda* első fejezetében olvashatunk. Ez szabályozta a vérbosszút: meghatározta azt a rokonsági kört, amely tagjainak joga volt a vérbosszúra, a fejedelmi druzsina tagjainak megöléséért pedig bevezette a pénzbeli megváltást. Ily módon korlátozták a vérbosszú gyakorlatát, különösen a fejedelmi druzsinánál. A *Jaroslavicsok Pravdája* teljesen eltörölte a vérbosszút, és büntetéssel helyettesítette (*vira*).

A *Pravda Russzkaja* nagy része a kölcsönös viszonyokat szabályozta elsősorban a druzsinák és a fejedelmi udvar (később a bojárgazdaság) között, másodsorban ezek és a környező világ között. A forrás által említett lakossági kategóriákból sokat megtudhatunk a Rusz társadalmi rendszerének jellemzőiről.

A fejedelmi druzsina tagjai a *Pravda Russzkajában* mint *ruszinok* szerepelnek. Kiemelkednek közülük a *grigyinek*, a fejedelem testőrei; a *kupcsinák*, azok a druzsinatagok, akik kereskedelmi ügyletekben vettek részt; a *jabednyikok*, azaz szolgák, akiknek az volt a dolga, hogy informálják a fejedelmet a törvényszegésekről; a *mecsnyikek*, akik karddal a kezükben végrehajtották a fejedelem akaratát, egyebek közt az adószedést. A fejedelmi birtokokon voltak még háznagyok: *ognyicsanyinok* (az „ognyiscse”, ogony, azaz tűz jelentésű szóból), valamint adó- és adósságbeszedők, utóbbiak a lakosság társadalmilag függő rétegeiből.

A városi és falusi szabad lakosság nagy tömegeit a *ljugyi* (emberek) alkották. A *Pravda Russzkaja* egynek a meggyilkolásáért 40 grivna büntetést szabott ki. A faluközösség neve *verov'* volt, amely nem vérségi, hanem

34 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

territoriális fogalom volt. Maga a szó a „verjovka” (kötél, zsineg) szóból ered, ugyanis kötéll segítségével mérték ki a közösség tagjai által megművelt földterületeket.

A *ljugyi* mellett jelentős kategóriát alkottak a *szmerdek*, a fejedelem nem szabad vagy félig szabad alattvalói, akik uruk földjét művelték, és adóztak neki. Ha a *szmerdek* nem volt egyenes ági leszármazottja, minde a fejedelemre szállt. Egy *szmerd* meggyilkolásáért 5 grivnát kellett fizetni.

A Ruszban virágzott a rabszolgarendszer. A más törzsekből származó rabokat *cseljagyin*ak nevezték (egyes száma *cseljagyin*), s főleg a hadifoglyokból toborozták őket. A *cseljagyin*val szemben *holopok*nak nevezték a helyi lakosság köréből származó rabokat. A „*cseljagyin*” szó 940-ben olvasható először évkönyvben, a „*holop*” valamivel később, 986-ban.

Társadalmilag a *holopok* a *cseljagyin*nál jobb helyzetben voltak: tanúskodhattak a bíróságon, és kereskedelmi és hitelszerződéseket köthettek. A XII. században a *holopi lét* kétféle lehetett: voltak adófizetés alól felmentett (*obelnie*) teljes és nem teljes (*nyeobelnie*) *holopok*. Teljes *holopokról* akkor beszélünk, amikor az úrral nem kötöttek *rjadot*, azaz szerződést, meg akkor, ha valaki *tyiunként** vagy kulcsárként lépett az úr szolgálatába. Teljes *holoppá* válhatott valaki úgy is, ha elvett egy nem szabad nőt anélkül, hogy erről megfelelő megállapodást kötött volna. A *holopok* társadalmi státusa azonos volt, mégis különböztek aszerint, hogy a társadalmi státusukon belül hol helyezkedtek el. Egy egy-

* *Tyiun* kiemelt tisztséget betöltő szolgáló: házvezető (udvarnag), főlovászmester stb. (A ford.)

szerű holop megöléséért 5 grivnát kellett fizetni. A *Bővített Pravdá*ban szerepelnek fejedelmi (falusi és mezei) sztaroszták,* akiknek a meggyilkolását 12 grivnára takálták. A fejedelmi *tyiun* haláláért 80 grivnát kellett fizetni. A kereskedők (kupecsek) a holopokat üzleteleseiknél alkalmazták, de azok cselekedeteiért teljes mértékben ők maguk voltak a felelősek.

A *zakupok* a nem teljes holopok (*nyeobelnie*) voltak. Eredetileg a közösség szabad tagjai, de tönkrementek, és egyfajta adósrabszolgaságba estek a fejedelemmel vagy egy druzsinataggal szemben. A kölcsön (*kupa*) fejében uruk javára kellett dolgozniuk mint szolgálknak, vagy a földjét kellett művelniük (*rolejnie zakupi*). A lakosságnak ez a kategóriája csak a XII. században jelent meg. A holopoktól és a cseljagyiktól eltérően a *zakupok* tovább vezették saját gazdaságukat, joguk volt megváltani magukat, és a bérezésük is különbözött. Ha a *zakup* kísérletet tett a szökésre, teljes holop lett belőle.

Rjadovics. Ez a terminus a „rjad” (szerződés) szóból ered. A *rjadovics* feltehetően olyan *tyiun*, kulcsár vagy szabad férfi volt, aki nem szabad nővel lépett házasságra, illetve ilyen vegyes házasságból született, és szerződést kötött urával.

Izgojok. Társadalmon kívüli, társadalmi státussal nem rendelkező emberek; lehetséges, hogy szabadon bocsátott rabszolgák.

A *Pravda Russzkaja* a XIV. század elejétől jelentőségét veszítette mint élő jogforrás. A XV. században már

* A falusi (*szelszkij*) sztarosztja vagy *tyiun* a fejedelmi falu közigazgatási vezetője, a mezei (*ratajnij*) pedig a mezei munkákat irányította. (A *ford.*)

36 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

nem is vették be a gyakorlatban használt jogszabálygyűjteményekbe. Ez pedig azt jelentette, hogy teljesen elvesztette jogerejét.

A *Pravda Russzkaja* alapján az északnyugati régió fejedelemségeiben helyi törvénykönyveket alkottak: a *Novgorodi és a Pszkovi ítélevél (gramoti)*. Az előbbi forrás a XV. század 70-es éveiből maradt fenn másolatban, az utóbbi a XVI. századból (ez kétféle). A *Novgorodi ítélevél* szövegét 1385-ben állították össze, majd többször is átszerkesztették. A *Pszkovi ítélevél* első változata 1397-ben jelent meg, s azután kétszer átdolgozták: 1409 és 1424 között, majd 1462 után. Ezek azért értékes történeti források, mert képet adnak a középkori orosz város mindennapi életéről, a városi és falusi lakosság világáról.

Jogalkotási források és terminusok a XIV–XVII. századból

Az a folyamat, amelynek során Moszkva politikailag annyira megerősödött, hogy egyesíteni tudta maga körül az orosz földeket, a XIV–XV. században zajlott. A Moszkvai Fejedelemség későbbi nagyságát Danyiil Alekszandrovics fejedelem (1276–1303) és fia, Iván Danyiilovics Kalita fejedelem (1325–1340) idején alapozták meg. Moszkva 1325-től a Rusz egyházi fővárosa is, miután ide helyezték át a metropolita székhelyét. A XV. század közepére a Moszkvai Nagyfejedelemség lett a legnagyobb orosz fejedelemség. Ez a tatár Hordával szemben elért politikai és katonai sikereknek volt köszönhető, amelyek az 1380-as kulikovi csata után egyér-

telművé tették: Moszkvának nincs vetélytársa az egyesítési folyamatban. A III. Iván (1462–1505) idején végrehajtott területegyesítések aztán végleg átrajzolták az északkeleti Rusz térképét, s területileg is, politikailag is megteremtették a Moszkvai Cárság magvát. 1485-ben III. Iván felvette az Egész Oroszország uralkodója címet. 1480-tól egyébként, miután teljesen felszámolták a Hordától való függő viszonyt, a moszkvai nagyfejedelmekre egyre gyakrabban használták a „cári” titulust. Ez a moszkvai uralkodók viszonylatában 1547-ben rögzült, amikor IV. Iván (1533–1584) hivatalosan is cárrá koronáztatta magát.

A *cár* terminus Julius Ceasar nevéből ered, amely a Római Birodalom legfőbb urának egyik címe lett. A régi orosz nyelvbe az ósszláv irodalomból került be, ahol Isten, a Mennyei Cár mellett így nevezték a bibliai uralkodókat, a római és a bizánci imperátorokat is. A XII. századtól ismert, hogy Szent Római Birodalom imperátorát nevezték ezzel a terminussal („német császár”, vagy „római császár”). Az első eset, amikor a cári titulust régi orosz fejedelmekre alkalmazták, 1054-ben történt: így nevezték Bölcs Jaroszlávot.

Miután az orosz földek függő viszonyba kerültek a mongol-tatárokkal szemben, a cári titulust következetesen használni kezdték az ő uralkodójukra. Számos kutató összefüggésbe hozza ezt a tényt azzal, hogy 1204-ben a keresztések elfoglalták Konstantinápolyt, Bizánc fővárosát.

„A Ruszban ezt az eseményt úgy értékelték, mint a császárság pusztulását. Nincs adat arra, hogy az oroszok a Niceai Impériumot, amely a Bizánci Császárság utóda lett abban a periódusban (1204–1261), amikor

38 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

Konstantinápolyt a latinok birtokolták, teljes jogú utódnak fogadták volna el. Számukra Konstantinápoly volt az uralkodó (*carsztvujuscij*) város. S éppen ebben a „cárság nélküli” időszakban következtek be a mongol-tatár hódítások. A cári titulus átvitele a Horda vezetőjére azt mutatja, hogy a Horda a szemükben bizonyos módon betöltötte ezt a hiányt, s a társadalmi megítélés szerint elfoglalta a »császárság« helyét.”⁹

A XIV. század hatvanas-hetvenes éveiben a Hordában támadt belviszályok hatására lassanként megváltozott a Horda „cárjához” való viszony. A XV. század negyvenes éveinek elejétől II. Vaszilijt (1425–1462) kezdték cárnak nevezni. A Horda tovább gyengült, a területén önálló alakulatok jelentek meg (a Krími Kánság), s mindennek hatására megszületett az elgondolás: a cári méltóság immár nem a bizánci császárokat, hanem a moszkvai fejedelmeket illeti meg. A források gyakran nevezik cárnak III. Ivánt.

Az új titulátúra nemzetközi téren is megnövelte a Moszkvai Rusz presztízsét. Ha szó szerint lefordítjuk latinra, a korabeli diplomáciai nyelvre a *velikij knyaz moszkovszkij* vagy a *velikij knyaz vszeja Ruszi* (moszkvai nagyfejedelem vagy az Egész Rusz nagyfejedelme) titlust, megállapíthatjuk: a Rusz fejedelme, aki több volt mint arisztokrata, de távolról sem volt király, most egy sorba került a Szent Római Birodalom császárával vagy a szultánnal. Ezt az új külpolitikai státust az új államhatalmi jelvény is megerősítette: 1497-ben elfogadták

⁹ A. A. Gorszkij: „*Vszevo jeszi iszpolnyena zemlja russzkaja...*” *Licsnoszty i mentalnoszty russzkovo srednyevkovja*. Ocserki, Moszkva, 2001. 136.

és bevezették az új nagypecsétet a kétfejű sassal, amely a Paleologok, a bizánci császárok és a Habsburgok címerén is szerepelt.

Az a tény, hogy Moszkva politikailag egyesítette maga körül az orosz földeket, társadalmi következményekkel is járt. Megváltozott a hatalom és az alakulóban levő szolgáló és nem szolgáló lakosság viszonya, a hatalom és a társadalom, a centrum és a hatalma alatt álló területek viszonya. A Moszkvai Rusz államiságának formálódásában kezdetben nagy szerepet játszottak a statútumok (*usztavnije gramoti*). Ezek tartalmazták a legfelsőbb hatalom rendelkezéseit a helyi önkormányzat megszervezésére vonatkozóan, és megszabták az anyagi, a polgári és a büntető jog normáit. Tizenhat statútumot ismerünk. Legrégibb közülük a *Dvinszki* és a *Belozerszki statútum* (a XIV. század végéről, illetve 1488-ból).

A *Dvinszki statútumot* a nagyfejedelem kancelláriáján adták ki. Ez az okmány körülhatárolta a központi intézményeknek és az északi helyi hatalmi szerveknek a hatásköri szféráját – azokon a területeken, amelyek csatlakozni akartak Moszkvához. Tartalmazott egy sor privilégiumot is: ezeket a dvinszki területen lakók kapták kárpótlásul a széles körű központi beavatkozásért – kereskedők például sokféle kedvezményben részesültek a Moszkvai Fejedelemség területén. Több helyen (Usztyugban, Vologdában, Kosztromában stb.) nem is tartoztak a nagyfejedelemi bíróságok és közigazgatási szervek hatáskörébe.

A *Dvinszki* és a *Belozerszki statútum* megszületésével a Moszkvai Rusz egységes törvényhozása éppen csak elkezdődött. A *Belozerszki Statútum* közvetlenül elő-

40 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

készítette az 1497-es *Törvénykönyvnek* (*Szogyebnyik*), az oroszországi jogi normák első kódexének a megalakítását.

Az 1497-es törvénykönyv egységes kézirat (másolat), amelyet 1817-ben találtak meg. Addig csak latin másolatban ismerték, amelyet 1549-ben csatolt iratanyagához Sigismund von Herberstein (1486–1566), a Szent Római Birodalom követe. A dokumentum címébe a keltezés évét is beírták: 1497. Több kutató azonban úgy véli, hogy 1498-ban emelkedett törvényerőre. Forrásai a következők: a *Pravda Russzkaja* (25 cikk), a *Pszkovi Statútum* (9 cikk) és más statútumok (10 cikk).

Az 1497-es törvénykönyv szövegét nem tagolták fejezetekre és cikkekre. Anyagát tematikusan rendezték úgy, hogy cinóberrel írták a címeket. Az egész három nagy részből áll:

- 1–36. cikk: rendelkezések a központi bírászkodásról;
- 37–45. cikk: rendelkezések a helyi bírászkodásról;
- 46–67. cikk: a polgári és a büntető törvénykezésre vonatkozó rendelkezések.

Az 1497-es törvénykönyv 1550-ig volt érvényben; akkor felváltotta IV. (Félelmetes) Iván *Törvénykönyve* (*Szogyebnyik*). A köztes időszakból 15 olyan okmányt ismerünk, amelyekben hivatkozás történik III. Iván törvénykönyvére.

Az 1550-es *Szogyebnyik* – amelyet 1550-ben állítottak össze és a IV. Iván által összehívott *Sztoglav* („Százcikelyes”) zsinaton erősítették meg – nem maradt fenn eredetiben. Fennmaradt viszont 43 másolata, ebből 13 a XVI., 21 pedig a XVII. századból. Többségük tartalomjegyzékkel kezdődik, amely általában 99 vagy 100 cik-

ket említ. Ennek az 1550-es *Százcikkelyes Törvénykönyvnek* a fő forrása III. Iván törvénykönyve volt, amelyet kiegészítettek és alaposan átdolgoztak.

A kutatók véleménye szerint azért volt szükség az új *Szogyebnyik* elfogadására, mert IV. Iván hivatalos státusa megváltozott azután, hogy 1547-ben cárrá koronázták. Emellett fel kellett oldani azokat a társadalmi ellentmondásokat is, amelyek a XVI. század derekán többször is lázadásokhoz vezettek a városokban. Az új törvénykönyv cikkei mutatták azt a fejlődéstendenciát is, amelyet már az 1497-es is jelzett: a törvényalkotás és az államigazgatás további centralizációját.

Terminológiailag ez a folyamat tükröződik abban, hogy az 1550-es *Szogyebnyik* az „állam” fogalmát az egész országra kiterjedően alkalmazza. A mai kutatók úgy látják, hogy az „állam” képzete történetileg párhuzamosan formálódott ki Oroszországban és Nyugat-Európában. Hangsúlyozták: szakítani kell a megközelítéssel, amely szerint a Moszkvai Rusz despotikus állam volt, mintegy a moszkvai uralkodó tulajdona.

„...Az uralkodó trónja, az uralkodó hatalma, a kormányzása (ott-tartózkodása mint uralkodóé), a hatalma alatt levő területek – íme csak egy rövid felsorolás arról, milyen értelmű lehetett az »uralkodó« szónak.

Ami itt hiányzik, az az államhatalom tulajdona, családi örökség jellege... A »tulajdonos cár«, a »cári hitbizomány« formák teljesen ismeretlenek a XVI. századi orosz politikai diskusszióban.”

A korabeli forrásokban az *állam* szót olyan árnyalatok jellemzik, melyek központjában az uralkodó személye áll: az ő államhatalmáról, az ő államterületéről stb. szólnak. Az „állam a XVI. századi narratív szöveg-

42 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

ekben nem szigorú terminus, hanem nagyon plasztikus szófordulat, amely finoman reagál a kontextus változására, és igen érzékletes, szemléletes is lehet (jogar, trón stb.).”¹⁰

A moszkvai nagyfejedelem – később cár – hatalma igen nagy volt. Az óriási területen azonban, a szűkös pénzügyi és fiskális források mellett, csakis úgy lehetett legitimálni, ha a lakosság nagy része kész volt elfogadni a legfőbb hatalom és az általa létrehozott adminisztrációs és bírói szervek rendelkezéseit. Nyugat-Európától eltérően Oroszországban nem alakult ki parlamenti hagyomány. A hatalom és a társadalom között bizonyos fokig kommunikációs csatornát jelentettek a *Zemszkij szoborok*. A társadalom ezek segítségével fogalmazta meg szükségleteit és továbbította a felsőbb instanciának.

Az első *Zemszkij szobort* 1549-ben hívták össze. A kutatók számítása szerint a XVI–XVII. század folyamán összesen 60 ilyen gyűlést tartottak. Funkciójuk a törvények megvitatása volt, de nem váltak olyan állandóan működő szervekké, amelyeknek meghatározott kompetenciaszférája lett volna a törvényhozásban. A zemszkij szoborok tagjait rendi alapon delegálták a felső papságból, a szolgáló rétegekből, kereskedőkből, a törvényeket író és másoló *djakok* közül, a poszadok lakóiból, valamint az államhatalmak intézményei részéről (*a Bojárdumából*, „az uralkodó udvarából”). Zemszkij szoboron

¹⁰ M. M. Krom: *Rozsgyenyije „goszudarsztva”: iz isztorii moszkovszkovo polityicseszskovo gyiszkursa XVI. vv. Isztoricieszskije ponyatija i polityicseszskije igyeja v Rosszii*. Szbornyik sztatyej. Szankt-Petyerburg, 2006. 61–62.

1613-ban vettek részt első ízben parasztok által választott küldöttek. A gyűléseken megvitatták a legfontosabb külpolitikai és belpolitikai problémákat. 1566-ban a zemszkij szobor határozatot hozott arról, hogy folytatni kell a livóniai háborút (1558–1583); 1642-ben Azov török erődítmény, majd 1653-ban Ukrajna Oroszországhoz csatolásáról döntött. 1584-ben, 1598-ban, 1613-ban, 1645-ben, 1676-ban, 1682-ben pedig azért hívták össze őket, hogy megerősítsék a trónon vagy kiválasszák a cárt. A *Zemszkij szobor* 1549-ben megtárgyalta és jóváhagyta a helyi önkormányzat reformját. 1613 és 1622 között a zemszkij szoborok pénzügyi kérdésekkel foglalkoztak, és határozatot hoztak arról, hogy rendkívüli adókat kell kivetni. Az 1648–1649-es zemszkij szobornak – amelyen minden addiginál nagyobb számban vettek részt a helyi lakosság képviselői – szerepe volt abban, hogy összeállították és elfogadták a XVII. század jogalkotásának legfontosabb forrását, az 1649. évi új, ún. *Zsinati Törvénykönyvet* (*Szobornoje ulozsenyje*).

Az új jogkódex előzménye az volt, hogy 1648–1649-ben sorozatosan felkelések törtek ki a városokban a kormányzat pénzügyi politikája, egyebek között a sóadók fölemelése miatt. 1648 június elején a cárnak több kérést is benyújtottak „különböző rendű emberek, az egész egyszerű nép”; kifejtették, hogy át kell alakítani az állami apparátust – különös tekintettel a bírói rendszerre és annak hiányosságaira. A lakosság képviselői azt is követelték, hogy hívják össze a *Zemszkij szobort*. Ez meg is nyílt 1648. július 16-án, és határozatot fogadott el arról, hogy új törvénykönyvet kell összeállítani. A munkát a *prikaz bojar*, azaz egy bojárokból álló különbizottság végezte el N. I. Obojevszkij herceg vezetésé-

44 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

vel. A *Zemszkij szobor* 1649. szeptember elsején jóváhagyta az új törvénykönyvet, a *Szobornoje ulozsenyijét*.

Forrásai a következők voltak: az 1550-es *Százcikkelyes törvénykönyv*, a vidéki nemesség üléseinek, a zemszkij szoboroknak, a büntetőtörvényszékeknek és más fórumoknak a rendeletgyűjteményei (lásd alább), különböző rendi csoportok (a moszkvai és a provinciális nemesek, a *poszad*-lakosság stb.) kérvényei, a bizánci jog, az 1588. évi Litván Statútum és még sok más.

A törvénykönyv eredetije oszlop formájú, azaz egy 309 méter hosszú pergamentekercs alkotja. Huszonöt fejezetből áll, ezek összesen 967 cikket tartalmaznak. Az új törvénykönyv a korábbiaktól nemcsak méreteiben különbözik, hanem a szerkezete is bonyolultabb. A rövid bevezető elmondja, miért és hogyan született meg a törvénykönyv. A fejezeteket a törvényszegélyek fajtái szerint építették föl, és a következő tematikájú alcímek olvashatók benne: „1. fejezet. Az istenkáromlókról és az egyházi lázadókról”; „2. fejezet. Az uralkodó becsületéről és arról, hogy miként óvjuk meg őfelsége egészségét”; „5. fejezet. A pénzverőmesterekről, akik hamis pénz készítésére tanítanak”; „6. fejezet. A másik országba (szóló) útlevélről”; „7. fejezet. A Moszkvai Állam valamennyi katonájának fegyveres szolgálatáról”; „9. fejezet. A kikötőkről, az átkelőkről és a hidakról”; „10. fejezet. A bíróságokról”; „19. fejezet. A poszadbeli embe-rekről”; „20. fejezet. Ítélezés a holopokról”; „21. fejezet. A rablási ügyekről”; „23. fejezet. A lövészekről (sztrelecekről)”; „25. fejezet. Rendelet a kocsmákról.” Az itt érzékeltetett alapelv lehetővé tette a kódex készítőinek, hogy a korban szokásos következetes elő-

adásmódot alkalmazzák, azaz az ügy keletkezésétől a határozat végrehajtásáig kövessék az eseményeket.

Az 1649-es törvénykönyv, amely a XX. század elejéig érvényben volt, betetőzte az egységes orosz állam jogalkotási folyamatát. Tisztázott olyan fogalmakat, mint az állami szuverenitás, a biztonság, az alattvaló, a katonai kötelesség, az államellenes politikai bűncselekmény. Részletesen kidolgozták benne a polgári, büntető- és a perrendtartási jogot, kialakították a bírósági eljárás alapjait és elveit.

A XV–XVI. századi törvénygyűjtemények és az 1649-es törvénykönyv alkotják a legfontosabb forrásokat, amelyekből rekonstruálhatjuk a Moszkvai Rusz politikai-jogi és társadalmi alapelveit. Ezek között különösen jelentősek az államapparátussal és a középkori Oroszország társadalmi struktúrájával kapcsolatos fogalmak.

Az északkeleti Rusz egységesülésével és a Moszkvai Állam területének megnövekedésével gyökeresen megváltoztak például a szolgálat általános feltételei és jellemzői. A XIV. század második felétől megfigyelhető a tendencia, hogy korlátozzák a *szolgáló emberek** jogait. Ezek az emberek voltak azok, akik hadba vonultak, illetve ellátták az udvari és a kormányzati teendőket. A fejedelmekkel kötött szerződéseikben (lásd alább) állandóan emlegetik a szabad eltávozás jogát, tehát azt, hogy valaki egy fejedelem szolgálatából egy másikéba menjen át. A XIV. századtól azonban valójában az volt a helyzet, hogy a bojárok és a *szabad emberek* – utóbbia-

* Szolgáló nemeseknek is mondják őket. (A ford.)

46 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

kon a *szolgáló embereket* értették, akik a bojároknál kevésbé nemesek voltak – örökletesen szolgálták fejedelmüket, és akár bojárok voltak, akár szolgák, nagyon ritkán távoztak tőle.

„A különböző XIV. századi források alapján biztosan állíthatjuk: ha a fejedelmi druzsinában a régi időkben volt is bizonyos mértékű fluktuáció, ez idővel gyorsan csökkent...

...a szolgálatba lépő a következő esküt tette... A druzsinnyik a maga és gyermekei nevében megesküdt a fejedelemnek és gyermekeinek, hogy híven szolgálja őket, ő és a gyermekei mindig a fejedelem és gyermekei »javát akarják« majd, és lelkiismeretük szerint nem titkolnak el uruk előtt semmi »rosszat és jót«, ami őt érintheti, szót fogadnak neki és nem engedetlenkednek, esküjüket nem szegik meg, és »nem távoznak« sehova, senkihez.

Ez az eskü örökletes esküre kötelezett. Ha meghalt az, aki az esküt tette, gyermekei ugyanilyen formában megújították azt, maguk és gyermekeik nevében, ha pedig a fejedelem halt meg, a druzsina tagja új esküt tett az új fejedelemnek és gyermekeinek.”¹¹

A történészek megállapították, hogy a XIV. század 40-es, 50-es éveiben Moszkvában kifermálódott egy erős bojári mag, amelynek tagjai a következő évszázadban az állam élén álltak. Az ide tartozó nemzetségek és személyek (a Plescsejevek, a Buturlinok, a Puskinok, a Romanovok, a Morozovok stb.) nemzedékről nemzedékre rendületlenül szolgáltak. Ezzel párhuzamosan az

¹¹ Sz. B. Veszeloovszkij: *Iszledovanyija po isztorii klassza szluzsilih zemlelagyelcev*. Moszkva, 1969. 466.

a tendencia is megfigyelhető, hogy a különböző rangú szolgáló *emberek karrierje* és földbirtokosi érdekeik között egyre szorosabb a kapcsolat. A közepes és kisebb birtokkal rendelkezők döntő többsége általában azt a fejedelmet szolgálta, akinek a hatalmi szférájában *votcsinája* elterült.

A szó elsődleges jelentése mindenfajta birtok, tulajdon, mozgó és nem mozgó, amit valaki örökül kapott atyjától. Úgy is mondták: *otcsina*. Idővel, ahogy kialakult a jogok komplexuma, amelyek a tulajdonos jogát meghatározták, a *votcsinnyik* szót az ő megnevezésére kezdték használni. A XIV–XV. század terminológiájában a *votcsina* örökölt földek birtoklását jelentette.

Tudományos viták folynak arról, mikor jelentek meg az első *votcsinák*. Úgy tűnik, a kijevi földön a XI–XII. században, Északkelet-Ruszban csak a XII. században. *Votcsinát* adhatott a fejedelem szolgálat fejében világiaknak, valamint adományképpen egyházi személyeknek és testületeknek (monostoroknak); az ilyen aktust adománylevélben rögzítették (*zsalovannaja gramota*). A *votcsinnyikok* meglehetősen széles jogkörrel rendelkeztek a kapott földdel. Eladhatták, elajándékozhatták, elcserélhették, végrendeletileg egy monostorra hagyhatták stb. Ráadásul a *votcsinnyikok* számos privilégiumot élveztek jogi és adózási tekintetben.

Általában a *votcsinnyik* mentesült attól, hogy „táplálnia” kelljen a fejedelem emberét és hogy részt vegyen a fejedelmi udvar ellátásában (pl. a lovak takarmányozásában); az ritkábban fordult elő, hogy nem kellett megfizetnie a főbb adókat. Parasztjai fölött a legtöbb ügyben maga bíraskodott – kivéve természetesen a legsúlyosabb bűncselekményeket (gyilkosság és rab-

48 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

lás). A fejedelmi bírák és szolgálók nem léphettek a votcsinnyik birtokára, ő maga viszont a nagyfejedelem bíróságához vagy bizalmi emberéhez fordulhatott.

A XI. század második felében átalakult a votcsina típusú földbirtoklás, s egyes földbirtokos csoportok teljesen elvesztették a jogot, hogy votcsinájukkal maguk rendelkezzenek. Ez mindenekelőtt a *szolgáló fejedelmekre* vonatkozott; azokra a fejedelmekre, akik önként vagy kényszerből a nagyfejedelem szolgálatába álltak, és pártfogásába adták votcsinájukat.

A történészek megjegyzik, hogy a XIV. században és a XV. század nagyobb részében a fejedelmek gyakran díjazták votcsinával a különleges szolgálatokat, de a szolgálóemberek fő jutalma a „táplálás” (*kormlenyije*) volt. A fejedelmek a szolgálati kötelezettségek ellátása és a katonai szolgálat fejében ezeket a *kormlenscsikokat* feljogosította arra, hogy saját hasznukra megadóztassák a lakosságot. A fő *kormlenyijék* olyan adminisztratívterületi egységek voltak, ahol a *kormlenscsikok* mint a fejedelmi hatalom szervei léptek föl.

Az egész országot *ujezdekre* osztották (a Novgorodi földet öt *pjatyinára*). Az ujezdek határai a korábbi fejedelemségek határai mentén haladtak, ezért az ujezdek különböző méretűek voltak. Maguk az *ujezdek sztanokra* és *volosztyokra* tagolódtak, melyek között a XV–XVI. folyamán gyakorlatilag eltűnt a különbség. Az ujezdekben a hatalom a *namesztnyiké*, a helytartóé volt, a sztanokban és a volosztyokban a *volosztyeleké*.

A *namesztnyik* és a *volosztyel* tisztségét az univerzalizás jellemezte: területükön ők voltak a bírák, ők parancsoltak, és ők gyűjtötték be a fejedelmi adókat.

„Amikor a namesztnyik tisztségénél fogva megkap-

ta a »bojári bíróság« jogát, végső fórumként döntött a perben, és övé lett az egész bírósági illeték. Volosztyelek csak kivételesen kaptak ilyen jogot; általában ők ítélkeztek, és bíraskodásukról jelentést tettek (*szudnij szpizok*) a namesztnyiknek vagy még gyakrabban magának a fejedelemnek, aki a végső döntést hozta... Ilyen esetekben a volosztyel a bírósági illeték egyik részét kapta, másik része pedig azoknak a személyeknek a javára ment, akik az ítéletet kimondták.”¹²

A namesztnyikok és a volosztyelek adminisztratív kötelezettségei közé tartozott az adók beszedése, amelyeknek bizonyos részét ők kapták (*kormlenyicsij dohod*); a megműveletlen fejedelmi földek földbérbe (*obrok*) adása; felügyelet a fejedelmi gazdaságok irányítói fölött stb. Ezenkívül a namesztnyik hajtotta végre a fejedelem rendelkezéseit a szolgáló emberek szolgálati besorozására. Ő irányította a városok és helyőrségek erősítésének felügyeletét, a megtámadott városok védelmét stb. A *kormlenyije* intézményét 1556-ban szüntették meg.

1433-ban tapasztalható először, hogy a nagyfejedelem szolgálói között a bojárok mellett megemlítik a „bojárfiakat” (*gyetyi bojarszkije*) is. A terminus használata nagyon pontatlan. Van, ahol a „szabad szolgák” (*volnije szlugi*) kifejezés szerepel helyette, más esetekben a *bojárfit* és a *szabad szolgákat* együtt használják. A terminológiai pontatlanság láthatóan összefügg magának a társadalmi csoportnak a képlékenységével. Nyilvánvaló, hogy a bojárfiak olyan társadalmi csoportot alkottak,

¹² Sz. V. Veleszovszkij: *Feodalnoje zemleolagenyije v Szevezo-Vosztocnoj Ruszi*. Moszkva, 1947. 266.

50 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

amelybe kisebb rangú bojárok a fejedelem katonái tartoztak. A XI. század közepén a források már elkülönítik a bojárfiakat a fejedelmektől és a bojáraktól, de mind-ezeket együttvéve szembeállítják a *zemszkije ljugyival*, azaz a lakosság alávetett részével.

III. Iván 1504. évi végrendeletében a fejedelmek, a bojárok és a bojárfiak mellett még „nemesekről” (*dvorjanye*) is szólnak. Ez további társadalmi differenciálódásra mutat: a bojárfiak kategóriája valahol a bojárrok és a nemesek között helyezkedett el.

A „*dvorjanye*” terminus a XII–XIII. században jelent meg, s a kutatók összefüggésbe hozzák a *dvorovije ljugyi* kifejezéssel; ezek közé a fejedelem nem szabad vagy félig szabad szolgálai tartoztak, akik különféle tisztségeket töltöttek be az udvarnál. Néhányuknak volt *voicsinája*, de nagyobb részük nem élvezett bojári jogokat; vagy közvetlenül az udvartól kaptak ellátmányt, vagy ideiglenes használatra átengedett földből éltek. A bojárrok jogai azután nőttek meg, hogy a XV. század végén kialakult a *pomesztye* rendszere.

A *pomesztye* egyfajta feltételes földbirtoklás volt Oroszországban a XV. század végétől a XVIII. század elejéig. Ezzel a terminussal először 1483-ban találkozhatunk az egyik évkönyvben. A XIV–XV. században már gyakorlatnak tekinthető, hogy a *szolgáló ember* szolgálataiért jutalmul és megélhetése végett földet kap használatra. Akkor azonban ez még nem volt rendszeres, csak a fejedelmi gazdaság egy bizonyos szférájában alkalmazták korlátozottan. A földek *pomesztyébe* adása szolgálat (főleg katonai szolgálat) fejében azután vált rendszeré, hogy a XV. század utolsó évtizedeiben a Novgorodtól elvett földeken sikerült letelepíteni mintegy 2000 embert.

A történészek megjegyzik, hogy a *pomescsik* korábbi keletkezésű, mint a *pomesztye*: eredetileg olyan szolgáló földtulajdonost jelentett, akit új helyre telepítettek. A „pomescsik” szót Novgorod határain kívül legkorábban az 1497. évi törvénykönyv 63. cikke említi. A „pomesztye” fogalmát a XV–XVI. század fordulóján kezdték használni – eredetileg bírósági ügyek tárgyalásakor, mivel gyakrabban szerepelt a felek beszédében, mint hivatalos szövegekben. Magát a birtoklást először 1533-ban nevezték pomesztyének, amikor egy ilyen adományozás megtörtént. Ezután már rendszeresen használták a fogalmat.

Eredetileg a pomesztye kevésbé különbözött a *votcsinától*: gyakorlatilag mindkettő örökölhető volt, és a *votcsinnyikoknak* is szolgálatot kellett teljesíteniük. Az alapvető különbség az volt köztük, hogy a pomesztyét nem lehetett se eladni, se monostornak ajándékozni. A gyakorlatban azonban előfordultak olyan esetek, hogy a pomesztyét továbbadták, valószínűleg azért, mert az új tulajdonosra szállt át a szolgálat joga.

A pomesztyerendszer – tehát az a gyakorlat, hogy az állam számba vette a megművelt földeket és pomesztye formájában kiosztotta őket – a XVI. század első felében alakult ki. Jogilag az 1497-es törvénykönyv (62–63. cikk) és az 1649-es Új törvénykönyv öntötte formába. Gazdasági jelentőségét az adta, hogy a pomesztyerendszer segítségével véglegessé vált a megszerzett földek betagozódása az országba, különösen délen. Társadalmi-politikai értelemben ezzel az újítással lehetett biztosítani a vidéki nemesség megélhetését, amely a moszkvai uralkodók fő társadalmi támasza és egyben a hadsereg bázisa is volt (*dvorjanszkoje pomesztnoje opolcsenyije* – vi-

52 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

déki nemesi felkelés). A tartományi bojárfi pomesztyéje átlagosan 20–25 parasztportányi volt a XVI. század közepén. A *katonai szolgálatról* 1556-ban hozott *rendelet* szabályozta mind a pomescsikok, mind a volcsinnyikok katonai szolgálatát: a pomesztye vagy a votcsina tulajdonosának minden 100 csetverty* „jó minőségű” föld után ki kellett állítania egy-egy fegyveres lovast.

A XVII. század folyamán jogilag közeledett egymáshoz a votcsina és a pomesztye. Bővült az utóbbival való rendelkezés jogköre: az 1649-es törvénykönyv (XVI. fejezet) engedélyezte, hogy pomesztyeföldeket votcsinaföldre cseréljenek, ha az ügyletet a *pomesztyehivatalnál* kérvényezik (lásd alább). A kormányzat kezdte azal jutalmazni a *dvorjanyint* katonai szolgálataért, hogy pomesztyéjét votcsinává alakította, és votcsinának adta el a pomesztyét, hogy növelje a kincstár bevételeit. Ebben a vonatkozásban igen fontos volt az 1688. és az 1690. évi rendelet, amelyek szentesítették az „*eljárás*” és a „*cseré*” jogát mind a votcsina és a pomesztye, mind pedig az ott élő parasztok vonatkozásában. Az egyéni öröklésről 1714-ben kiadott rendelkezés teljessé tette azt a folyamatot, amelynek során a pomesztye ugyanolyan tulajdonformává vált, mint a votcsina, és kialakult a nemesi „*ingatlanvagyon*”.

A birtokrendszer terjedésével szorosan összefügg a parasztság *jobbágyorsba döntése*.

A *jobbágyság* azoknak jogi normáknak az összességét jelenti, amelyek a parasztot teljes mértékben függővé tették a földesúrtól, és megfosztották személyes jogaitól. Mindez a földhöz kötöttséggel járt, azaz a paraszt

* 100 csetverty = 56 hektár (vagy 74 hektár). (A ford.)

nem hagyhatta ott a gazdáját. Emellett volt egy darab földje, a paraszti szántóföld, amelynek fejében számos szolgáltatással tartozott: *barscsinával* (saját eszközeivel végzett robot az úr szántóján), *pénzdézmával* stb. Mind ezen túl a földbirtokosnak rendőri-közigazgatási és bíráskodási jogai is voltak a parasztnak fölött. A jobbágyrendszert 1861-ben törölték el.

A parasztság jobbágysorba döntésének folyamata fokozatosan zajlott le a XV–XVI. század folyamán. A pomesztyék nemcsak az újonnan Moszkvához csatolt földekkel bővíthettek, hanem az úgynevezett *fekete* (*csornije*) földekkel is. Ezek tulajdonosa legfelsőbb szinten a nagyfejedelem volt. A rajtuk élő és dolgozó *fekete* parasztnak *tyaglóval* tartoztak, azaz adót fizettek és más kötelezettségeket teljesítettek az államnak, együtt a volosztyok és a sztanok népével, azaz más *fekete* parasztnal, akikkel összekötötte őket a föld, és akik közigazgatásilag a fejedelmi volosztyok és sztanok hatalma alá tartoztak.

A parasztnak úgy tekintettek a fekete földre mint nagyfejedelemi tulajdonra. Négy terminussal jelölték a jogi alapokat, amelyeken ez a földbirtoklás épült: 1. a *nagyfejedelem* földje; 2. *fekete* (*csornoje*); 3. *tyaglaja* (azaz *tyaglóval*, uralkodói járandósággal terhelt); 4. *volosztna-ja* vagy *sztanovaja* (azaz közigazgatásilag alá van rendelve a fejedelmi adminisztráció képviselőinek, akik a parasztnak választott szervei fölött állnak).

Ha fekete (*csornije*) földek pomesztyéhez kerültek át, a tulajdonosuk formailag ugyanaz – a nagyfejedelem – maradt. Csak a kötelezettségek élvezője változott: a parasztnak immár a földbirtokosnak és nem az államnak fizettek. A földesurak fokozatosan kiterjesztet-

54 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

ték megművelt földjeiket, és az államtól jogot kaptak rá, hogy növeljék a parasztnak kötelezettségeit. A jobbágy-ság kialakulását több történész is összeköti a *sztarozsilcsztvo* intézményével.

A *sztarozsilci* lényegében a votcsinák vagy az állami földek paraszti lakosságát jelenti. A források szembeállítják őket azokkal a paraszttal, akiket a földbirtokos más fejedelemségekből nemrég telepített át a földjeire. A nemesi adománylevelek a függő paraszti lakosságon belül elkülönítik a *sztarozsileceket* (tehát azokat, akik a falvakban és községekben élnek) a „jövevényekről” vagy „más fejedelemségekből jöttektől” (tehát azoktól, akiket a föld tulajdonosa más fejedelemségekből *hívott be*). Ebben az összefüggésben a *zsity* (élni) szó azt jelenti, hogy a parasztnak adott faluban vagy községben saját udvara, saját gazdasága van, földműveléssel foglalkozik, és számos kötelezettséggel tartozik a földesurának. Nevezhették a *sztarozsileceket* úgy is, hogy *poslije ljugyi*, azaz „régiek” vagy *tutosnyi*, azaz „helybeliek”. Ilyeténképpen a „*sztarozsilcsztvo*” szót akkor használták, ha valamely földbirtok határai között, pontosan megjelölt településen, meghatározott portán éltek és dolgoztak a parasztnak.

A *sztarozsileceket* mint a lakosság földparcellához kapcsolódó részét úgy tekintették, hogy a földhöz tartoznak, s azzal együtt elidegeníthetők. Kezdetben a parasztnak élhetett az *otkaz* (elutasítás) jogával, azaz az egyik tulajdonostól átmehtek egy másikhoz. Ámde fokozatosan állami normává vált az a szabály, hogy a parasztnak csak egy évben egy ízben, két héten belül távozhattak uruktól. A XV. század közepén egyes fejedelmi oklevelek megtiltották az ilyen *otkazokat*. Az

1497-es törvénykönyv 57. cikke pedig az addigi helyzettel szemben, hogy ti. a parasztek különböző körzetekben különböző időpontokban válhattak gazdát, országosan egységes időpontot jelölt meg: „az ősz György-nap (november 26.) előtti és utáni” hetet. A törvénykönyv az átmenetel módját is szabályozta. A paraszt, ha korábbi urát otthagya, köteles volt neki földbért (*posziloje*) fizetni a telki állomány használatáért.

Az 1550. évi törvénykönyv megerősítette és még pontosabbá tette a György-napi átköltözés normáit. A XVI. század végi társadalmi és gazdasági válság közepette a kormányzat megtiltotta az ilyen költözést, és megszervezte a szökött parasztek felkutatását. Az 1597-es rendelet kimondta, hogy a szökevényeket öt évig kell üldözni; ezt az időt 1642-ben 10 évre emelték. Az 1649. évi Zsinati Törvénykönyv kimondta, hogy a szökött parasztekot „kitűzött évek nélkül” vissza kell szolgáltatni eredeti gazdájuknak.

Azzal párhuzamosan, ahogy egyre újabb területeket csatoltak a Moszkvai Fejedelemséghez és kialakult az egységes állam, egységes rendszerré formálódott az egyes közigazgatási szintek adminisztrációja, és megszülettek az ennek megfelelő fogalmak és koncepciók is.

A moszkvai nagyfejedelem, majd cár tanácsadó testülete a *Bojárduma* volt. Ez még a Régi Rusz öröksége, azokból az időkől, amikor a fejedelem együtt „gondolkodott” a felső druzsinával. A Duma összetételét, jogait és hatáskörét nem szabályozta törvény. Tagjai voltak a dumaméltóságok, a *bojárok*, akiknek rangja magasabb volt; az *okolnyicsijok* (a „környezetben” levők); a XVI. századtól pedig a dumanemesek és az írődeákok. Az „okolnyicsij” terminust 1284-ben említik először. Erede-

56 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

tileg azokat az embereket nevezték így, akik megszervezték és biztosították a fejedelem utazásait, s részt vettek a külföldi követekkel folytatott tanácskozásokban.

A XVI. században a Duma nem volt nagy: időnként öt, máskor 12 bojár kaphatott helyet benne, s legfeljebb 12 okolnyicsij. A XV. század közepéig csak a legrégebb moszkvai bojárcládok képviselői vehettek részt a munkájában. Az egységes állam kialakulásával bekerültek az egykor független fejedelemségek uralkodói. Formálisan bojárokká lettek, ami egyet jelentett azzal, hogy társadalmi státusuk hanyatlott, s még inkább a nagyfejedelemtől függtek.

A XVII. században, ahogy a bürokratikus apparátus erősödött, úgy csökkent a Bojárduma jelentősége. A század második felében nőtt a dumaíródeákok és a dumanevesek súlya, azaz az olyan embereké, akik nem arisztokrata származásúak, hanem saját képességeik folytán kerültek be a dumába. 1653-ban a bojárok és az okolnyicsijok a teljes dumatagság 81%-át alkották; 1700-ban ez az arány 71%-ra csökkent. Ezzel párhuzamosan nőtt a tagok száma is. Míg 1638-ban a Dumának 35 tagja volt, 1700-ban már 94. Volt olyan időszak a XVII. században, hogy ez a szám a százat is meghaladta. A Bojárduma a XVIII. század első negyedében szűnt meg I. Péter reformjai következtében.

A Duma általában minden kérdést a cárral együtt vitatott meg; ilyen esetekben a döntés e szavakkal kezdődött: „a cár megparancsolta, és a bojárok ítélték...” A Duma önállóan is hozhatott határozatot – „a bojárok ítélték...” – de ezt a cár megbízásából tették, és döntésüket aztán ő erősítette meg.

A XIV–XV. században alakult ki az *Uralkodói Udvar*

(*Goszudarjev dvor*), a moszkvai fejedelmek kb. 2000–3000 szolgájának egyfajta katonai-közigazgatási testülete. Tagságát több mint 30 törzsökös moszkvai bojárcsalád szolgáltatta, valamint a Litvániából és Tverből „kijött” és a moszkvai fejedelem szolgálatába állt bojárok. Ebből a körből nevezték ki a helytartókat, a hadvezéreket, a követeket, valamint munkatársaikat és alárendeltjeiket.

A XVI. század közepéig a Moszkvai Ruszban két állami hivatal működött: a *Dvorec (Palota)* és a *Kazna (Kincstár)*. A *Dvorec* élén állt a *dvorekij*, ő irányította a nagyfejedelem udvarának földbirtokait. Később az ő hatáskörébe került a földbirtokviszályok rendezése is. A *Kazna*, amelyet a *kaznacsejev* vezetett, irányította a külpolitikát, s egyben ellátta az állami kancellária feladatait: felügyelte a pénzügyeket, az állami levéltárat és nyomdát. Később, a XVI. század közepétől a Kaznából fejlődtek ki Oroszország ágazati irányításának fontos szervei, a *prikazok*.

Az első *prikazok*, azaz funkcionális irányítási szervek, hivatalok a XVI. század ötvenes éveiben jelentek meg. Nevük, a „*prikaz*”, eredetileg „különleges megbízást” jelent, s a hatvanas évektől alkalmazták intézményekre.

„*Prikazon*” vagy „*Prikazokon lenni*” azt jelentette: valamely dolgot intézni, megbízást teljesíteni. Ha azt mondták egyes emberekre, ügyekre, vagy városokra, „*prikazani*”, az azt jelentette, hogy megbízatásuk van, vagy megbízatás tárgyai. Ha a megbízatás egy bizonyos dologra vonatkozott, akkor az teljesítésével meg is szűnt. Ilyen jellegű volt N. I. Obojevszkij herceg bojári *prikaza*, amellyel elrendelte az 1649-es Zsinati Törvénykönyv előkészítését. A kérvényezők néha tör-

58 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

vénymegbízatásként (*Ulozsannij prikaz*) is emlegették Obojevszkij parancsát.

Ha a megbízatás tárgya a mindennapi ügyek egy bizonyos köre volt, ez idővel intézménnyé válhatott. A gyakorlat során kialakultak az ügyek egységes megoldási módozatai. Azután szükségessé vált, hogy archívumban őrizzék meg az ügyiratokat, és ki kellett alakítani az ügyeket ismerő hivatalnokok stabil státusát. Így aztán a súlypont a személyekről fokozatosan a dolgokra helyeződött át, és a személyes megbízatásból intézmény, hivatal lett.

A prikazok legelőször olyan ágazatokban transzformálódtak intézményekké, amelyek a mindennapi feladatok megoldásával foglalkoztak.

A XVI. század közepén már létezett a *Kérvényező Hivatala* (*Cselobitnij prikaz*), amely akkor a legfelsőbb szintű ellenőrző szerv volt. Kettős feladatot látott el: egyrészt illetékes volt minden megkeresés elbírálásában, amelyeket magánszemélyek prikazoknak nyújtottak be. Másrészt kancelláriaként működött, átvette a cárnak címzett kérvényeket, panaszokat, bocsánatkéréseket.

A *Követi Hivatal* (*Poszolszkij Prikaz*) intézte a külpolitikát és a hozzá kapcsolódó kérdéseket. Felelős volt a külkereskedelemért; idegen alattvalók ügyleteiben bíráskodott; hatáskörébe tartozott a foglyok kiváltása is, és e célból 1649-ben külön adót vezetett be: a *polonjanyicsnije gyenyigit*.

A *Besorolási* (*Razrjadnij*) *Pikaz* rendelkezett az ország minden szolgáló emberének szolgálatáról. Mindegyikükről feljegyzést készítettek, megjelölve pénz- és földjárandóságukat, és e prikazban döntöttek a katonai és polgári tisztségek betöltéséről is.

A *Pomesztnij Prikaz* hatáskörébe tartozott a szolgáló emberek földdel való ellátása, valamint a nemesek földadásvételének regisztrálása. A XVII. század második felétől ez a *prikaz* szervezte a szökött parasztok felkutatását is.

Több összállami hatáskörű *prikáznak* is voltak pénzügyi funkciói. Így például a *Nagy Vámhivatal (Prikaz Bolsovo prihoda)* a vámilletékek beszedésével, a *Nagykincstár Hivatala (Prikaz Bolsoj kazni)* pedig a kincstári termeléssel és kereskedéssel foglalkozott.

A katonai *prikazok* csoportja irányította az egyes fegyvernemekhez tartozó csapatokat és fegyverellátásukat. A *Sztrelecek Hivatala* a XVI. század ötvenes éveiben megalakított *sztrelecezredekkel* foglalkozott: ezek a lövészezredek képezték Oroszországban az első állandó gyalogságot. A *Rejtarszkij prikaz* a XVII. század közepén megjelent új típusú ezredeket, a nyugat-európai példára megalakított lovas csapategységeket irányította.

A XVII. század folyamán összességében 80 működött, ezekből a század végére több mint 40 maradt.

Ahogy az államapparátus struktúrája egyre bonyolultabb lett, megnőtt a személyi állománya is. 1640-en 837 ember dolgozott a *prikazoknál*; 1690-re ez a szám 2739-re nőtt.

A *prikazok* személyi összetétele a következő volt.

Bírák. A legjelentősebb *prikazoknál (Pomesztnij, Sztrelec Prikaz)* a bírák többnyire bojárok voltak, a kevésbé jelentőseknél okolnyicsijek, dumabojárok és más magas állású emberek. Ők ellenőrizték és irányították a *prikaz* tevékenységét, szükség esetén az íródeákokkal együtt jelentést tettek az uralkodónak, de közvetlenül nem avatkoztak be az ügyintézésbe.

60 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

Deákok (djaki). (A görög *diakonos* szóból ered, jelentése: kiszolgáló.) Munkavezetők vagy azok helyettesei, írnokok. Miután ismereteket szereztek az államigazgatás különböző területein, alapvető szerepet játszottak a prikazrendszerben. A XVII. századtól fokozatosan kialakult a prikazbürokraták örökletes rétege.

Podjacsije. A legkisebb beosztású hivatalnokok, nagyrészt ők végezték a leírást és a másolást.

A katonai és a polgári tisztségekbe való kinevezést a *mesztnyicsesztvo** intézménye szabályozta, amely a XV–XVI. század fordulóján alakult ki. Ha valamely tisztség betöltésére jelöltek valakit, döntő jelentősége volt az *otyecsesztvo*, illetve az *otyecsesztzkaja cseszty* minéműségének, azaz annak, hogy milyen a jelölt családfája, és milyen tisztségeket töltöttek be korábban az ősei és a rokonai. Ha egy szolgáló ember valamikor alá volt rendelve egy másiknak, akkor a gyerekeinek, az unokaöccseinek és az unokáinak is ugyanilyen függésben kellett élniük. Ennek a viszonynak a megsértése olyan precedenst teremt, amely negatívan hat ki az egész nemzetség helyzetére. Az ilyen mesztnyicsesztvo-vitákban, ha sor került rájuk, a cár és a Bojárduma döntött. A XVI. században a mesztnyicsesztvóhoz csak a felső arisztokrácia tagjai tartozhattak; ám a XVII. században annyira megszokottak az ezzel kapcsolatos viszályok, hogy az már veszélyeztette az intézmények normális munkáját és a katonai szolgálatot. 1682-ben megszüntették a mesztnyicsesztvót.

* Örökletes tisztségviselés. (A ford.)

Oklevelek (akták)

A középkori Rusz történetének az évkönyvek és a törvényhozás emlékei mellett igen fontos forrásai az *oklevelek*, az *akták* (*akti*). A szó több jelentésű. A latin *ago* (cselekszem), *actum est* („meg van téve”, bevégeztetett) kifejezésekből származik. Egyrészt az oklevelek (akták) olyan dokumentumok, amelyek megerősítenek vagy bizonyítanak valamely jogot, illetve új jogot adományoznak. Másrészt az akták lehetnek ügyiratok, amelyek információkat tartalmaznak egy eseményről, az ügyek állásáról, vagyonról stb. Szűkebb értelemben az akta olyan dokumentáció, amely meghatározott jogviszonyt rögzít az üzletfelek között, avagy a szerző és a címzett között. Az okmányok különböznek a törvényhozási forrásoktól. A törvények jogi normákat állapítanak meg, az oklevelek csak alkalmazzák azokat, újakat nem produkálnak.

Az ilyen okmányok körébe három forráscsoport tartozik: 1. nyilvános és magánjogi szerződések; 2. különböző hatalmi szervek határozatai és rendelkezései egyéneknek vagy kollektíváknak címezve, de érintik a szerző konkrét jogi vagy fizikai szerződőpartnerét; 3. tulajdonos rendelkezései a szolgálatában állóknak. A szöveg felépítése egy törzsszöveget (*formular*) követ; ez hosszú időn át elég stabil volt, és egymást megszábotott sorrendben követő standard szófordulatok készletéből áll.

Az óorosz oklevelek meglehetősen komplex forráscsoportot alkotnak. Létrejöttükhöz szükség volt a szerződő felek jelenlétére, akik ha nem is egyenjogúak, de jogállásuk összeegyeztethető egymással. Ezért a kezdet

62 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

kezdetén szerződéses viszonyok csak államok között alakultak ki. Így a régi Ruszból származó oklevelek csaknem mind nyilvános jogi akták.

Mai kutatók számításai szerint a XII–XV. századi periódusból 2234 oklevél maradt ránk. Közülük csak nyolc származik a XII. századból, 15 a XIII-ból, 163 a XIV-ből és 2048 a XV-ből (ez utóbbiak közül 1302 a század második felében keletkezett). Megfigyelhető, hogy a XVI–XVII. században jelentősen megnőtt az iratállomány. A XVI. században évente mintegy 50 nemesi adománylevelet és írásos rendelkezést (*ukaszt*) adtak ki. A XVII. században csak a *Pecsatnij prikaz* mintegy 4009 oklevelet bocsátott ki évente.

Sz. M. Kastanov, az oklevélanyag egyik legjobb mai ismerője s szakembere elkészítette a XI–XVII. századi oklevelek klasszifikációját. Ez jól szemlélteti, hogy az idők során egyre összetettebb lett az okmány-forrásanyag komplexumának struktúrája – szoros összefüggésben az államapparátus fejlődésével és az ügyintézési gyakorlat bonyolultabbá válásával.

I. NYILVÁNOS JOGI OKLEVELEK

A. Világi hatalomtól származók

1. Szerződések:

- 1) nemzetközi szerződések (a X. századtól);
- 2) fejedelmi szerződések (*dokoncsanyija*) szerződő felekkel a Rusz határain belül (a XIII. századtól)
 - a) szerződések a fejedelmek és Novgorod között;
 - b) szerződések a nagyfejedelmek között;

- c) szerződések a nagyfejedelmek és hűbéres fejedelmek között;
- d) szerződések a fejedelmek és az egyház között.

2. Szerződéses-törvényhozási dokumentumok:

- 1) adománylevelek (a XII. századtól);
- 2) oklevelek az egyház javára (a XII. századtól);
- 3) oklevelek területeknek
(a XIV. század második felétől);
- 4) oklevelek táplálásról
(a XIV. század második felétől);
- 5) oklevelek a vámokról (a XV. század végétől);
- 6) oklevelek beszédről (*gubnije gramoti*, 1539-től);
- 7) zemsztvookmányok (1551-től);
- 8) a zemszkij szoborok aktái (1566-tól).

3. Szerződéses-törvényhozási dokumentumok a magánjogi rendelkezés elemeivel: nagyfejedelmek és hűbéres fejedelmek egyházi oklevelei (a XIII. század végétől Délnyugat-Ruszbán, a XIV. század 20-as–30-as éveiből Északkelet-Ruszbán készültek ilyenek).

4. Szerződéses-rendelkező dokumentumok:

- 1) Rendeletek a hatóságoknak a reális szerződő fél javát szolgáló tevékenységéről
(a XIV. század második felétől);
- 2) válaszok, levelek (*proszlusnije gramoti*, a XVI. század közepétől).

5. Rendelkező iratok:

írásos parancsok, ukázok.

64 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

6. Bírósági-perrendtartási iratok:
bíróági feljegyzések, írásos jelentések, jogi okmányok (a XV. századtól).
7. Végrehajtási és regisztrációs dokumentumok:
bejárési (földmérési) okmányok (a XV. századtól).
8. Regisztrációs-számbavételi dokumentumok:
Százasok (szotnyi) iratai (*oklevelek* a XV. század végétől).
9. Igazolási és szerződésigazolási dokumentumok:
 - 1) ún. „veszélyes oklevelek” [a külföldre utazó diplomaták sérthetetlenségét biztosította – *a szerk.*];
 - 2) megbízólevelek;
 - 3) útlevelek;
 - 4) bizonyítványok.
10. Ajánló iratok:
 - 1) ajánlások;
 - 2) jellemzések.

B. Egyházi hatóságok iratanyaga:

1. Szerződéses-törvényhozási dokumentumok:
 - 1) szabályzatok (a XIV. század végétől);
 - 2) adománylevelek (a XV. századtól);
 - 3) áldó és pártfogó iratok (a XV. századtól);
 - 4) templomi adománylevelek.

2. Szerződéses-rendelkező dokumentumok:
Okmányok és üzenetek a reális szerződő fél
érdekeinek megóvásáról (a XV. századtól).

3. Rendelkező-meggyőző célzatú iratok:
Főpapi üzenetek.

II. NYILVÁNOS MAGÁNOKLEVELEK

Szerződések:

- 1) kezesség bojárokért (a XV. század 70-es éveiről);
- 2) tisztségviselők eskütételéről szóló feljegyzések
(a XVI. századtól);
- 3) kezesség újonnan telepített parasztokért
(a XVII. századtól);
- 4) bérleti és megbízási szerződések

III. MAGÁNOKLEVELEK

Szerződésesek:

- 1) Földdel kapcsolatos akták (a XII. vagy
a XIII–XIV. századból)
 - a) tulajdonjogot igazolók (letétiak);
 - b) adásvételi szerződések (eladás, lemondás);
 - c) cserére, kicserélésre vonatkozók;
 - d) záloglevelek;
 - e) békés szétválások, egyezségek.
- 2) Különböző objektumokra vonatkozó
okmányok: ingatlan és ingó vagyon, pénz
és nem szabad emberek (a XIII. századtól)
 - a) papiak;

66 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

- b) házassági szerződések (szokásos megállapodások stb.);
- c) adománylevelek.
- 3) Oklevelek holopokról:
 - a) teljes holopokról (a XV. század első negyedétől);
 - b) jelentések (a XV. század második feléből);
 - c) hűbéri függésről (a XVI. századtól);
 - d) adatok (a XVII. századtól);
 - e) elbocsátó levelek (a XVII. századtól).
- 4) Pénzügyi okmányok:
 - a) kölcsönről (a XVI. századtól);
 - b) meghatalmazások.
- 5) Okmányok a paraszti rendtől (a XVI. századtól):
 - a) a rendről,
 - b) a dézsmáról,
 - c) a bíraskodásról.
- 6) Okmányok a panaszokra vonatkozóan:
 - a) hogyan viselkedjenek (a XVI. század végétől);
 - b) adásvételi szerződések (a XVII. század második felétől);
 - c) elbocsátó levelek (a XVII. század végétől).
- 7) Okmányok munkára felvételről (a XVII. századtól):
 - a) a lakhatásról,
 - b) szerződések, megjegyzések.
- 8) Iratok közös vállalkozásokról (a XVI. századtól):
 - a) rendezett anyag,
 - b) szerződések, megállapodások.

2. Rendelkező-megállapodásos iratok (a XV. század végétől):

- 1) kedvezmények parasztnak;
- 2) szabályzatok falvaknak

3. Rendelkező dokumentumok (a XVII. századtól):

- 1) levelek az intézőknek,
- 2) instrukciók a birtok igazgatásával kapcsolatban.¹³

A nyilvános jogi oklevelekről

A legkorábbi óorosz oklevelek a Rusz szerződései, amelyeket a görögökkel kötött. Szövetségüket a *Poveszty vremennih let* (PVL), azaz az „Őskrónika” őrizte meg. E szerződéseket görög nyelvből fordították, és dátumuk: a 911., a 944. és a 971. év. Abból a célból születtek, hogy kialakítsák és szabályozzák a kereskedelmi kapcsolatokat a Rusz és Bizánc között.

Az első moszkvai külpolitikai szerződés a XIV. századból való. Dmitrij Ivanovics (1350–1389) moszkvai fejedelem és Olgerd (1296–1377) litván nagyfejedelem kötötte meg. A szerződésben rögzítették a moszkvai fejedelem jogait, valamint Olgerd kötelezettségvállalását, hogy nem támogatja a tveri fejedelmet a nagyfejedelemségért folytatott harcában. Ez a lényegében fegyverszüneti egyezmény nem tükrözte a moszkvai nagyfejedelemi kancellária hagyományait, tehát valószínűleg a litvániai követek készítették. A megállapodást a

¹³ Sz. M. Kostanov: *Russzkaja gyiplomatyika*. Moszkva, 1988. 150–152.

68 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

két szerződő fél esküvel erősítette meg, a moszkvai és a litván metropolita pedig pecsétjével látta el. A moszkvai nagyfejedelmi archívum más, külpolitikai jelentőségű dokumentumai elvesztek a XVII. század első negyedében, a „zavaros időszakban”, illetve megsemmisültek az 1626. évi moszkvai tűzvészben.

A XV. században nemcsak a moszkvai, hanem a tveri, a rjazanyi és a többi fejedelem is kötött nemzetközi szerződéseket, ám az az iratmennység igen szerény. A XVI. század elejétől pedig kizárólag a moszkvai nagyfejedelmet, majd a cárt illette meg az a jog, hogy a nemzetközi politika formálásában aktívan részt vegyen. Azzal párhuzamosan, ahogy a nemzetközi színtéren egyre inkább elismerték a Moszkvai Cárságot, megszaporodtak a külpolitikai szerződéseket aláíró partnerek.

A belpolitikai megállapodásokat olyan felek kötötték, akik jogilag valamilyen fokig függetlenek voltak egymástól. Ilyen okmányok születtek Novgorod és a nagyfejedelmek között, a különböző nagyfejedelemségek nagyfejedelmei között, a nagyfejedelem és az egyes hűbéres fejedelmek között. Amint létrejött az egységes orosz állam, megszűntek ezek a forrásfajták.

A Novgorod és a nagyfejedelmek között kötött szerződések jelentős forráskomplexumot alkotnak. Számottevő részük a XIII–XIV. századból való, és a tveri fejedelmekhez való viszonyt szabályozza; a moszkvai nagyfejedelemmel csak a XIV. század hetvenes éveiben készítettek oklevelet szerződésről. A Novgorod és Tver közötti megállapodások legkorábbika az 1260-as évekből datálódik, a legkésőbbi az 1370-es évekből. Ezek mind eredetiben maradtak ránk. Tematikájukat tekint-

ve a Novgorod–Tver közötti szerződések három csoportra oszlanak: 1. a fejedelem jogai novgorodi földön; 2. katonai segítségnyújtás; 3. a béke kérdése.

Az 1380 előtti időkből csak négy olyan írásos szerződést ismerünk, amelyet fejedelmek kötöttek egymással. Közülük a legrégebbi az 1340–1350-es évekből való, és Szemjon Ivanovics (1317–1353) nagyfejedelem kötötte fivéreivel, Iván (1326–1359) és Andrej (1327–1335) fejedelemmel. A XIV. század 80-as éveiben az orosz fejedelmek szerződéseinek száma hirtelen megnő, és eléri az 56 dokumentumot. Miután az orosz földek egyesülése Moszkva körül befejeződött, megszűnt az ilyenfajta források képzésének jogi alapja.

A XIV. század 20-as, 30-as éveiben az oklevélforrások új fajtája jelenik meg: az írásos végrendeletek, azaz a moszkvai fejedelem végrendelezései. A kutatók úgy vélik, hogy ilyen rendelkezések már a XII. században is voltak, csak nem írásos formában, hanem szóban. A XIV. századból ránk maradt hét fejedelmi végrendelet, a XV-ből tíz, a XVI-ból kilenc. A legelső ismert írásos végrendeletet Ivan Kalita (1288–1340) moszkvai fejedelem készítette 1327-ben vagy 1339-ben. A nagyfejedelmi végrendeletekben központi helyen szerepeltek a földekkel kapcsolatos rendelkezések, mégpedig két terminus alkalmazásával. Az első a *blagoszlovenyije* („a szülői áldás”), amelyben a közvetlen leszármazottak és a családtagok részesültek; a második a *pozsalovanyije* („adomány”), amelyet a szolgáló emberek kaptak. Minden ilyen végrendeletet a nagyfejedelem és a metropolita pecsétje erősített meg. A történészek a végrendelezési hagyomány megszűnését összekötik azzal, hogy 1598-ban magya szakadt a Kalita (Rurik) -dinasztiának.

70 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

A XII. században jelentek meg az *adománylevelek* (*zsalo vannije gramoti*); ezek eleinte a fejedelmi és egyházi oklevelek különböző fajtái voltak. Az effajta dokumentumok rögzítették a fejedelmi (cári) hatalom és egyes jogi személyek között a társadalmi-gazdasági és társadalmi-politikai viszonyokat. Elnevezésük egy, a szövegükben gyakori szófordulatból ered: „*pozsaloval jeszt*”.

A legrégebbi óorosz okmány (1130 körül), amely eredetiben fennmaradt, Msztyiszlav Vlagyimirovics (1076–1132) nagyfejedelemnek és fiának, Vszevolodnak († 1138) az adománylevele a novgorodi Jurjev-monostor részére. Ezen kívül a XII. század elejéről-közepéről még három adománylevél maradt fenn; ezek arról szólnak, hogy a fejedelem jóváhagyta földek és ingóságok adományozását az említett Jurjev-monostornak és egy másiknak, a Pantyelej-monostornak. A XIII. századból nem ismerünk adománylevelet, a XIV-ből viszont megőrződött 12. A XIV. század első feléből származó adományok zöme az északnyugati régióra vonatkozik. Az Északkeleti Ruszból az adott periódusból csak három adománylevél ismert: egy XIX. századi másolatban, kettő pedig még későbbi átiratban.

Világosan látszik ezekből az adománylevelekből, hogy a felek nem egyenjogúak. A fejedelem átadott birtoklásra egy bizonyos területet, de a föld feletti rendelkezést legfelsőbb szinten megtartotta magának. Miként a jól kidolgozott formula mutatja, az első adományleveleket a tveri és a rjazanyi fejedelmek adták ki. A moszkvai nagyfejedelmek hasonló okmányai alapján a viták határterületekre vonatkoztak és nem tulajdonképpen moszkvai földekre. A XV–XVII. század folyamán az adományleveleknek inkább már adminisztrá-

ciós funkciója volt, segítségükkel valósították meg a helyi igazgatást, korlátozták a papság és a világi birtokosok privilégiumait, központosították a bíraskodást és a pénzügyeket.

A magánjogi okmányokról

Vitás kérdés a történettudományban, hogy mikor jelentek meg az írásos magánjogi dokumentumok. Ilyeneket általában a XII–XIII. századtól kezdtek írni, korábban a magánügyletekről szóban állapodtak meg. A magánokiratok legelőször Novgorod és Pszkov földjén terjedtek el, a fennmaradt hasonló okmányok (XII. század vége–XIV. század) többségét ugyanis ott fogalmazták. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy Novgorod és Pszkov szoros kapcsolatban volt a nyugat-európai kereskedővárosokkal.

Van olyan vélemény, hogy a legrégebbi novgorodi dokumentum egy végrendelet és egy adásvételi szerződés, amelyet Anatolij Rimljanyin készített 1110–1113 között. Csakhogy vitatják a dátumot is és e források hitelességét is, mivel csak másolatuk ismert a XVI. század második feléből. A legrégebb orosz magánoklevél, amely eredetiben maradt ránk, az 1192 és 1211 közötti időben keletkezhetett. Ez Varlaam adománylevele a novgorodi Szpaszo-Hutyinszki monostornak, amely szerint földet ajándékozott neki a rajta lévő szolganéppel és jószággal együtt (*sz cseljagyju i szkotinoj*).

Alig van olyan magánokmány a XIII. század második felétől a XIV. század hetvenes éveigi terjedő időszakból, amelyről ne folynának viták. A mindenki által

72 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

eredetinek tartott legrégebbi magánokmány a novgorodi Kliment végrendelete, amelyet 1270 körül írtak pergamenre. A XIII. század utolsó harmadából datálódik a legrégebbi pszkovi magánoklevél is, egy *rjadnaja*, azaz birtok-adásvételi ügylet rögzítése Tyesata és Jakim között. Ebben a dokumentumban említenek először tanúkat (*poszluhi*), akik igazolják az üzletkötés tényét.

A XIV. századból még mindig elég kevés magánaktát ismerünk. Sok kutató úgy vélekedik, hogy Északkeleti Ruszban a XIV. század második felében kezdtek magánokiratokat készíteni. Három ilyen irat létezik, amelyet biztosan akkorra datálhatunk: egy adásvételi szerződés (bizonyos kutatók kételkednek a valódiságában) és két tulajdonjogot igazoló irat. Van még 50 okmány, amelyeknek elkészítési idejére a bennük említett szerzetesek neve alapján következtetnek. Ezek a dátumozások azonban túl hosszú időszakot jeleznek (pl. 1392–1427). Feltételezhető, hogy az említett okmányok egy nem túl nagy csoportja a XIV. század végéről való.

Azt, hogy Északkelet-Ruszban a XIV. században még kevésbé terjedt el a magánokirat-készítés, bizonyítja a megformálás kidolgozatlansága is.

„Jobban hasonlítanak olyan feljegyzésekre, amelyekből utóbb az akták kifejlődtek, mintsem kész dokumentumokra. Még nem szabták meg, hogyan épüljön fel egy ilyen okmány, s mit tartalmazzon: ritkán derül ki belőle, hol terül el az üzlet tárgyát képező föld; nem mindig nevezik meg a tanúkat, akiknek a nevét később kötelező az iratban szerepeltetni. A korai oklevelekben a határmegjelölés is más és más. Hiányzik az a formula is, amely szerint az eladó vagy az ajándékozó rokonai nem támaszthatnak majd igényt a földre, vagy ha igen,

milyen megváltást kapjanak. Végül maguk az iratok is igen kis méretűek... A legnagyobbat is csak egy 11x27 cm²-es pergamendarabkára írták, az átlagos nagyság 5–6x14–16 cm².¹⁴

A XV–XVII. század folyamán, amint a társadalmi és gazdasági fejlődés előrehaladt, egyre több és összetettebb magánokirat született. A XV. században megjelentek az okiratok a *holopokról*, a XVI-ban az adóslevelek és a parasztok által kötött szerződések.

Irodalmi művek

A régi orosz irodalom a kereszténység felvételével együtt született. Fel szokták osztani egyházi és világi irodalomra; ez az elhatárolás azonban csakis hipotetikus lehet, mivel a középkori Rusz írásos kultúrája kifejezetten vallásos jellegű volt. A Moszkvai Cárságban a XVII. század végéig nem léteztek olyan világi művek és műfajok, amelyek kimondottan a szekuláris életet érzékelték és tükrözték volna. A papi irodalom csakis azt a célt szolgálta, hogy megőrizze és továbbadja a keresztény hagyományt, szemben a világi irodalommal, amely a világi halandók szórakoztatására törekszik.

Az eredeti óorosz irodalom a XI. században jelent meg; a Ruszban mindaddig csakis görögből és más szláv nyelvekből fordított szövegeket használtak.

863. évi bejegyzéssel az „Óskronika” a következőről tudósít: a Duna menti, moráviai fejedelemségek ural-

¹⁴ V. B. Korbin: *Vlaszty i szobsztvennoszty szrednyevkovej Rosszii (XV–XVI. vv.)* Moszkva, 1985. 33–34.

74 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

kodei azzal a kéréssel fordultak III. Mihály (840–867) bizánci császárhoz, hogy küldjön hozzájuk tanítókat. El is indítottak oda két görög tudóst, Cirillt (827–869) és Metódot (815–885). Ők alkották meg a szláv ábécét és fordították le szláv nyelvre a Szentírást. A teljes szláv nyelvű bibliafordítás csak 1499-ben készült el Gennagyij (1410–1505) novgorodi érsek jóvoltából.

Az evangéliumi szövegek legkorábbi óorosz nyelvű fordításai az *Osztromir Evangéliumban* (1056–1057), az *Arhangelszki Evangéliumban* (1092), *Msztyiszlav* (1117 körül) és *Jurjev Evangéliumában* (a XII. század 20-as éve) maradtak fenn. Az *Osztromir Evangélium* az egyik legrégebbire datált szláv és óorosz könyv, amely ránk maradt [a 2000-ben Novgorodban talált, viasztáblákra írott *Novgorodi Kódex* v. *Zsoltár* időben régebbi – *a szerk.*].

Alighogy felvették a kereszténységet a Ruszban, azonnal széles körben terjedni kezdtek az erkölcsnevelő művek. Többségük mint idézett szöveg épült be a sok gyűjteményes kódexbe.

A Rusz egyházi irodalmának éppen az ilyen kivonatos kéziratgyűjtemények voltak a legnagyobb becsben tartott, állandó darabjai. Közülük a legrégebb, amely ránk maradt, *Szvjatoszlav Gyűjteménye: Izbornyik Szvjatoszlava*. Dátuma 1073, s ez a harmadik legrégebbi szláv és óorosz könyv. Az 1073-as *Izbornyikot* bolgárból fordították, magát a bolgár munkát pedig görög eredetiből dolgozták át Szimeon (864–927) bolgár cár részére. 1076-ban megjelent egy eredeti orosz *Izbornyik* is: ezt Szvjatoszlav kijevi nagyfejedelemnek (1073–1076) készítették és olyan formában építették föl, mintha apa beszélgetne a fiával. Alapszövegül az 1073-as *Izbornyikot* vették, s ezt olyan szellemben írták át, amely megfelelt az akkori régi orosz életnek.

Az 1076-os *Izbornyikból* és hozzá hasonló szövegekből alakult ki a XIV. században az *Izmagrad*, amelyet házi olvasgatásra szántak. Ez lett aztán – ismét más hasonló szövegekkel együtt – a *Domosztroj*, a *Házirend* alapja. A *Domosztroj* első változatát a XV. század végén Novgorodban szerkesztették, majd az 1550-es években jelentős mértékben átdolgozták és rövidítették. Mivel a *Domosztroj* az egyszerű emberek eligazítására készült, részletesen megismerhetjük belőle a régi orosz városlakók mindennapi életét, attól kezdve, hogy milyen kötelességeik vannak a családtagoknak egymás iránt, egészen odáig, hogyan kell elkészíteni a különböző ételeket.

A kánoni irodalom mellett lefordítottak világi jellegű szövegeket, és ezek széles körben terjedtek. Ilyen volt mindenekelőtt a sok bizánci krónika, amelyek alapján, mint tudjuk, a régi orosz évkönyvírás kialakult.

Az eredeti óorosz irodalom egész sor műfajban fejlődött: készültek intelmek és üzenetek, megírták a szentek életét, a hadjáratok történetét, s a XV–XVII. században már publicisztikai munkák is születtek.

A régi orosz tanítóirodalom egyik legkorábbi emléke Ilarion későbbi kijevi metropolita (1051–1054) beszéde – *Szlovo o zakon i blagodatyi* (A törvényről és a kegyelemről) – amelyet 1038-ban mondott Kijevben az új templom felavatásakor. A *Szlovo* a Rusz hivatalos ideológiájának egyedülálló emléke. Hogy hosszú időn át milyen népszerű volt, azt jól mutatja a róla készült rengeteg másolat: a XV–XVII. századból több mint 50 példány maradt meg belőle oroszul és délszláv nyelveken.

Vlagyimir Monomah (1053–1125) *Intelmei* ugyancsak a tanítóirodalomhoz sorolhatók. A XI. század végén, a XII. elején született mű három részből áll: 1. a tulajdonképpeni tanításból; 2. Vlagyimir életrajzából, 3. a feje-

76 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

delem Oleg Szvjatoszlavicshoz († 1115) intézett leveléből. Az *Intelmek* gazdag forrásanyagra épültek: zsoltároskönyvre, „a gyermekinek” címzett tanításokra, egyháziatyák szövegeire, a latin, bizánci, angolszász irodalom darabjaira. Monomah művében egyházi-morális problémákra és a fejedelem helyes magatartására összpontosítja a figyelmét.

Északkelet-Ruszbán keletkezett a XII–XIII. században (pontosabban nem tudni mikor) Danyiil Zatocsnyik *Molenyije* című műve, amely részben publicisztika, részben satíra. Formája: levél egy ismeretlen fejedelemnek. Mint forrás azért különösen értékes, mert egy sor olyan ítéletet és észrevételt tartalmaz a régi orosz társadalom életének különböző területeiről, amelyeket más szövegekben elég ritkán találunk.

A XV. században néhány téma központi szerepet kap az üzenetekben és tanításokban. Ilyen mindenekelőtt a világvége várása 1492-re – azaz régi egyházi számítás szerint 7000-re – és ezzel kapcsolatban az eretnekek elleni harc, az orosz földek egyesítése Moszkva körül, valamint az orosz főegyházmegye (*metropolia*) felosztása két részre, egy nyugatira és egy keletire 1458-ban. Az eretnekek ellen írott művek közül éles hangjával kitűnik Gennagyij novgorodi érsek üzenete, és a híres *Felvilágosító* (*Proszvetyityel*), amelyet a Volocki-monostor apátja, Joszif Volockij (1440–1515) írt 1493 és 1515 között. Valószínűleg közel állt Volockijhoz az a férfi, aki az akkori idők egyik legfontosabb tanító jellegű művét készítette, melynek címe: *Povesztyi o belom klobuke* (*Elbeszélés a fehér papi süvegről*). Ez az elbeszélés azt igyekszik bebizonyítani, hogy a pravoszlávia, az igaz hit központja a Ruszba helyeződött át, mivel a fehér süveget,

a legfőbb egyházi méltóság szimbólumát a római pápa és a konstantinápolyi pátriárka állítólag átadta a novgorodi püspököknek.

Ugyanezzel a problematikával foglalkoznak Filofejnek (1465–1542), a pszkovi Jelizarovó-monostor szerzetesének az intelmei, amelyeket a Rusz uralkodóinak, III. Vaszilijnak (1479–1533) és IV. Ivánnak (1530–1584), valamint M. Manyehin nevű írődeákjának küldött. Írásaiban Filofej fogalmazta meg először azt a gondolatot, hogy az Isten oltalma alatt levő világ központja a Ruszba helyeződött át. Ebből lett utóbb a „Moszkva: harmadik Róma” teória.

A szentek életét elbeszélő művek közül a legkorábbi a *Szluzsba szvjatim mucsenyikam Boriszu i Glebu (Tisztelet Borisznak és Glebnek, a szent mártíroknak)*. 1021 körül írhatták, s a XII. században már ismertté vált másolatokban. Még a XI. században készítették el (a *Szluzsbát* felhasználva) a *Szkazanyije o szvjatih mucsenyikah Borisza i Glebe* című másik elbeszélést, amely a középkori Ruszban az egyik legolvasottabb munka lett. Napjainkig több mint 250 másolat maradt fenn e két szentről.

Mire a XVI. század beköszöntött, kb. 40 életrajzot írtak a XI–XV. század között élt fejedelmekről, metropolitákról, monostori apátokról, s emellett még több tucat elbeszélést a Kijevi Barlangkolostor alapítóiról és vezetőiről. Az utóbbi művekből külön kötet készült *Patyerik Kijevo-Pecszerszkovo monasztirja* címmel 1406 körül. Az 1547-es zsinat 11 szentet összoroszának ismert el, kilencet pedig olyannak, akiket egyes régiókban tisztelnek.

A XVI. század első felében a szentek életének kodifikálásában nagy munkát végzett Makarij (1482–1563)

78 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

metropolita. Összegyűjtötte a szentekről írt rövidebb-hosszabb szövegeket, az ereklyéik felfedezéséről szóló történeteket, a róluk való megemlékezés napját meghatározó adatokat, tanításokat, magasztalásokat stb. Mindezt a 12 hónap sorrendjében 12 kötetbe foglalta, és az egészet elnevezte *Velikije Csetyi Minyeinek*, azaz „havi nagy olvasmányok”-nak. A nagy mű megjelenése után a szentek életével csak a metropolita – 1589 után a pátriárka – ellenőrzése alatt lehetett foglalkozni. Ez odavezetett, hogy a műfaj formalizálódott, és az életrajzszövegekben egyre kevesebb lett a konkrét történelmi tényanyag.

A szentek életéhez műfajilag hasonló, ám egészen különleges mű: *Zsityije Protopopa Avvakuma, im szamim napiszannoje*. Formálisan az életrajzokhoz sorolható, de valójában Oroszország irodalmában ez az első önéletrajz, a XVII. századi orosz ember máig páratlan önreflexióival. Maga Avvakum (1620/21–1682) protopópa írta pusztózerszki száműzetésében, ahova azért küldték, mert szembeszegült Nyikon (1605–1581) pátriárka egyházi reformjával. A mű két eredeti kézírásos példányban és 45 másolatban maradt ránk.

A középkori Rusz forrásainak külön csoportját alkotják a hadi elbeszélések. Ezek kezdetben az évkönyvekben jelentek meg, majd önálló műfajként elkülönültek. A hadi elbeszéléseknek nem az volt a feladatuk, hogy tényszerűen leírják és dokumentálják a harccselekményeket, hanem hogy az esetek többségében sok éve történt események felidézésével példát alkossanak. Ennek kapcsán nem is magukról a konkrét eseményekről informálnak, hanem arról, hogyan őrzi őket a történelmi emlékezet. Az orosz hadi történelmi műfajra nagy

hatással volt a hasonló jellegű nyugat-európai lovagregény.

A hadi történet mint önálló műfaj csak a XIV. század közepén jelent meg. Akkor készülhetett a *Poveszty o razorenyii Rjazanyi Batijem*, legrégebbi változata a *Novgorodi első évkönyvben* található. A *Poveszty* azt beszéli el, hogyan vette körül és foglalta el Rjazant Batu kán (1209–1255/56) 1237 decemberében, de nagyon sok fantasztikus elemet is tartalmaz.

Az 1380. évi kulikovói csata eseményeinek hatására igen sok elbeszélés született, amelyekből aztán egy egész *Kulikovói ciklus* állt össze. Legjelentősebb darabja a *Zadonscsina* és a *Szkazanyije o Mamajevó proboiszcsa*. A *Zadonscsina* költői mű, az 1380–1390-es években alkották meg, s a XV–XVII. században hat másolat készült róla. A *Szkazanyije* a *Kulikovói ciklusban* olvasható legmonumentálisabb emlékezés, a XV. század első negyedében született. Idők során igen sok másolatban terjedt, nyolcféle szerkesztésben. Egészen a XVIII. század végéig többször is átdolgozták. Szerzője a szöveg összeállításánál felhasznált orális forrásokat is, egyebek közt a csata résztvevőinek visszaemlékezéseit.

A XV–XVI. században széles körben terjedő eretnek tanítások (a zsidózók, a sztrigolnyikok stb.) hatására a középkori orosz irodalomban új műfaj alakult ki, amelyet bizonyos fenntartásokkal publicisztikainak nevezhetünk. Nagy viták lángoltak föl, lényegében az *önkényuralom* problémája körül – természetesen a teológiai hagyomány keretei között. Kisebb-nagyobb mértékben ezzel a problémával foglalkozott a XV. században F. V. Kuricin *Laogyikijszkoje poszlanyije* című munkában; Zinovij Otyenszkij novgorodi szerzetes a *Posz-*

80 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

lanyije mnogoszlovnoje k voproszivosim na zlomudrije Koszovo (Bőséges válasz azoknak, akik Koszój gonosz bölcsességéről kérdezősködnék) és az Isztyini pokazanyii k voproszivosim o novom ucsenyii (Igaz tanúságtételek azoknak, akik az új tanokról kérdezősködnék) című műveiben az 1550–1560-as években; Joszif Volockij írásaiban; valamint az Otvet kirillovszkih sztarcev na poszlanyije Joszifa Volockovo ob oszuszgyenyii jeretikov (A Kirillo-Belozerszki monostor szerzeteseinek válasza Joszif Volockijnak az eretnekek elítéléséről küldött üzenetére, 1504) című pamfletben, amelynek szerzőségét Vasszian Patrikejevnek (†1545) tulajdonítják.

Ivan Szemjonovics Pereszvetov (XVI. század) műveiben – *Bolsaja i Malaja cselobitnije (Nagy és kis kérvény), Szkazanyije o Magmet-Szaltane (Elbeszélés Mehmet szultánról)* stb. – arra fordítja fő figyelmét, hogy tisztázza, milyen alapelvekre kell épülnie az uralkodó és a alattvalók viszonyának. Az Elbeszélésben azzal a problémával is foglalkozik, hogy az ember és az állam szempontjából mi az elsődleges: a hit, avagy az egyházi szertartásrend.

IV. Iván (1530–1584) Andrej Mihajlovics Kurbszkijjal (1528–1583) folytatott levelezése, amely az egyik legfontosabb forrás ahhoz, hogy megérthessük az oroszországi politikai folyamatokat a XVI. század közepén, rengeteg bonyolult problémát vet föl. Kurbszkij 1564-ben Oroszországból Litvániába menekült; onnan 1564 és 1579 között három ismert üzenetet küldött IV. Ivánnak, a cárnak pedig két leveléről tudunk 1564-ből és kb. 1570-ből. A leveleket a XVII–XIX. század folyamán többször lemásolták és kötetbe gyűjtötték.

A publicisztika a XVII. század első negyedében, a

„zavaros időszak” (*Szmutnoje vremja*) eseményei kapcsán tovább fejlődött. A Szmutáról szóló legnagyobb szabású alkotás Avraamij Palicin *Elbeszélése* (*Szkazanyije*), amelyet 1612 és 1620 között írt. Mivel maga is részese volt az akkori eseményeknek, igen részletesen írta le a történeteket, s nem hallgatta el személyes véleményét sem. Ivan Tyimofejev írórdeák *Évkönyve* (*Vremennyik*) 1616–1619 között született, és sok érdekes részletet tartalmaz a „zavaros időszakról”, lévén hogy fontos állami tisztséget viselt, és így maga is részese volt az eseményeknek.

A középkori Ruszból fennmaradt publicisztikai művek rendkívül informatívak abból a szempontból, hogy rekonstruálhassuk a kor legfontosabb politikai fogalmainak gondolati töltetét. Mindenekelőtt tudni kell, hogy a középkori Rusz minden politikai kategóriája (cár, cárság, önkényuralom) a pravoszláv hithez kapcsolódott. Az államtól és az államnak az emberek életében betöltött szerepéről alkotott fogalmak forrása az Ó- és az Újszövetség volt, valamint az egyházatyák művei és az egyetemes zsinatok határozatai. Mindezek fényében a cárságot úgy fogták föl, mint amit az emberek azért kaptak, mert „megkönyörültek a gyöngeségükön”, ugyanis bűneik és vétkeik miatt képtelenek voltak az állam nélkül élni. Ez a teokrácia.

„A középkori elképzelés szerint a közvetlen teokráciát, az Isten által való vezéreltetést szellemi síkon az ember kegyelmi állapotához lehet hasonlítani: a szüzességhez, a szerzetességhez. A cári hatalmat pedig a házassághoz, amelynek megbontása és szétzilálása erkölcsstelség. Ezek az elképzelések tükröződnek abban, hogy mennyire hasonló a cárrá koronázás és az

82 A középkori Rusz terminológiája a XI–XVII. században

esküvői koronázás méltóságteljsége.* Az első cári koronázástól (IV. Ivántól) kezdve a Ruszban a cári hatalmat »a házassági szövetség szent titokzatosságához« hasonlították.¹⁵

Ebben az összefüggésben a cár nem más, mint az Égi Cár megtestesítője; a hatalmát pedig nem arra használja, hogy a szó mai értelmének megfelelően hatalmi és irányító funkciókat töltsön be, hanem hogy „szolgáljon”, hogy védelmezze az igaz kereszténységet és az egyházat. A cárt az általános isteni akarral azonosították, aki mint valami absztrakt szubsztancia lép föl az emberekkel s mindenekelőtt közvetlen környezetével szemben. Sz. Polockij elkészítette az „ideális uralkodó” modelljét. Az ideális cárt áthatja a felülről kapott isteni kegyelem, megvan benne az igazi keresztény ember minden tulajdonsága, alattvalóihoz pedig olyan a viszonya, mint „atyának” a gyermekeihez: igazságosan jutalmaz, és megbüntet a vétkekért.

Ebben az értékrendben bizonyos változások történtek a XVII. század végén, amikor megjelent a „közjó” szolgálatának eszméje. Ez a gondolat vezetett el az uralkodó (*goszudar*) és az állam (*goszudarsztvo*) fogalmának szétválasztásához, minthogy az uralkodónak is a közjót kell szolgálnia. Az állam fogalmának deperszonalizációja azonban a következő időszakban történt meg.

* A pravoszláv esketési szertartás fénypontja a menyasszony és a vőlegény megkoronázása. (A ford.)

¹⁵ V. I. Karpec: *Nyekotorije cserti goszudarsztvennosztyi i goszudarsztvennoj ideologii Moszkovszkoj Ruszi. Igyeja verhovnoj vlasztyi. Razvityije prava i polityiko-pravovoj miszli v Moszkovszkom goszudarsztve*. Szb. Naucs. Sztatnyej. Moszkva, 1985. 5.

Történeti források és terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

A XVII–XVIII. század fordulóján, majd a XVIII. század folyamán gyökeresen másmilyen és másfajta történelmi forrásanyaggal van dolgunk, mint korábban. Megszűnik az évkönyvírás mint a történetek elbeszélésének külön műfaja, hátrább szorul a szentek életének irodalma, és helyettük új forrásfajták jelennek meg: a memoárkészítés, a szépirodalom, a tudományos művek, a periodika és a statisztika. Lényegi változás történik a törvénykezés és az ügyiratkezelés forrásanyagának összetételében és jellegében is.

Korunk történészei a történelmi forrást az emberi pszichikum realizált produktumának tartják, tehát az említett változásokat úgy ítélik meg, mint annak következményét, hogy a középkort felváltotta a személyiség emancipációjának kora, s minden vonatkozásban intenzívebbé váltak az ember és a társadalom kapcsolatai.

Az új idők forrásainak egyik sajátossága, hogy a szerző nyomban közzé is akarja tenni a művét. A XVIII. század elejétől kötelező publikálni a törvényeket. A publikálási igény szülte a történeti források új műfaját: az időszaki sajtót. Az a törekvés, hogy a publikálás révén megnyilvánuljon, a memoárirodalom fejlődésében is tetten érhető. Közben az élet, minden szférájában, egyre bonyolultabb lesz – a politikában, a gazdaságban, a

84 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

társadalomban egyaránt –, ezáltal folyvást nő a forrás-tömeg, s az ügyiratkezelésben, a törvényhozásban az egyes dokumentumok egyszerűsödnek, szabványosodnak. Tekintettel arra, hogy a XVIII. századtól a XX. század elejéig gyors ütemben nőtt a forrásanyag mennyisége, az a legcélszerűbb, ha mindegyik forrásfajtat külön-külön vizsgáljuk.

Törvényhozás

A nyugat-európai és az észak-amerikai törvényhozással ellentétben, ahol az új idők jellemzője az egyén jogainak rögzítése, Oroszországban hasonló normával nem találkozunk. Végbemegy viszont egy olyan folyamat, amelynek során törvényben fogalmazzák meg a rendek jogait, és ennek következményeképpen kodifikálják az individuum jogait is, de csak úgy, mint valamelyik rendi csoport képviselőjét. Ugyanez a tendencia figyelhető meg abban, hogy a törvényhozásban olyan új elvek honosodnak meg, mint „a törvény nem ismerése nem mentesít a felelősségtől”, „a törvénynek nincs visszamenőleges hatálya”, és megszűnik a *szokás* mint jogforrás figyelembe vétele.

A XVII. század azért érdekes különösen, mert akkor alakultak ki Oroszországban a modern törvényhozás főbb sajátosságai. Emellett maga a XVIII. századi törvényhozás sok tekintetben sajátosságos, mindenekelőtt azért, mert a törvényhozók erősen hittek abban, hogy ésszerű törvényekkel megváltoztathatják a társadalmat. Ez magyarázza azt, hogy a jog minden területén nagyon aktív törvényalkotói munka kezdődött, és

sorozatosan kísérleteket tettek a meglévő törvényállomány felülvizsgálására és egységesítésére vagy egy új kódex kiadására.

I. Péter (1682–1725) kora óta a belpolitika egyik központi feladata volt az új törvénykönyv megalkotása. 1700–1703 között ezen munkálkodott a *Palata ob Ulozsennyije* nevű törvénykönyv-előkészítő testület, de semmiféle eredményt nem sikerült elérnie (mentségéül szolgálhat, hogy óriási anyaggal birkózott: csak a XVII. század második felének törvényállományából annyit írtak ki, hogy megtöltöttek vele 350 füzetet). Nem volt gyümölcsöző a következő hasonló bizottság tevékenysége sem. 1730-ban megalakították az *Ulozsennaja komissziját*, amely 10 éven át szintén eredmény nélkül dolgozott. 1754 és 1766 között a *Komisszija o szocsinyenyii Ulozsennyija* foglalkozott az új kódex összeállításával, és elkészítette a büntető kódex tervezetét. A XVIII. század folyamán összesen kilenc törvénykönyv-előkészítő bizottság tevékenykedett. Közülük legismertebb az volt, amelyet II. Katalin hívott össze, és amely 1767–1774 között dolgozott az új törvénykönyv megalkotásán.

A hatalom azért próbálta kiküszöbölni a törvénykezésből a még mindig meglévő ellentmondásokat, mert már végleg a törvényt ismerték el az egyetlen jogforrásnak. A törvény mint jogforrás prioritását az 1722. április 17-én kiadott rendelet erősítette meg, amely „A polgárok jogainak megőrzéséről” szól. Ezt 1724. január 27-én tették közzé, és egyebek között előírta:

„Semmit ne tegyetek másként, csakis az állam irányítása szerint, hogy szigorúan védve legyenek a polgárok jogai; írjátok le az összes törvényt, hogy betart-

86 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

sák és ne játsszák ki őket, mint a kártyában, színre színt téve; a világon sehol sincs úgy, ahogy nálunk volt és részben még ma is van, hogy a törvény mögé bújva mindenféle gonoszságon mesterkednek... Ezzel az ukázzal mint pecséttel minden rendeletet és szabályzatot megpecsételtek, hogy senki ne merészelje a szabályokkal ellentétesen intézni és véghezvinni bármiféle ügyeit; ne kövessen el senki semmi olyasmit, ami az alábbiakban fel van sorolva; attól, ami meg van pecsételve, senki ne térjen el, és ne értelmezze másképp.”

A XVIII. századtól a XX. század elejéig él az az elgondolás, hogy a törvény nem más, mint a helyesen megnyilvánuló uralkodói akarat. II. Katalin, amikor a szokástól elkülönítette a törvényt, ez a következőképpen definiálta 1767-ben, az *Új Törvénykönyv tervezetét összeállító bizottságnak szóló Utasításában*: „A törvény lényegében a törvényhozási szabályozás különleges és pontos megállapítása, a szokások és erkölcsök pedig a nép megállapításai általában.” (59.)

Ilyeténképpen a törvény definiálásánál két kritérium alapvető jelentőségű: 1. a császár aláírása; 2. a törvény elfogadásának procedúrája, amelyet a XVIII–XIX. század folyamán dolgoztak ki.

Azt, hogy az újonnan elfogadott törvényeket hogyan kell közzétenni, több, 1714–1722 között hozott rendelet állapította meg. A fő formák a következők voltak: a mise után a templomban felolvasták a szöveget; lapokra nyomtatták és kifüggesztették; felolvasták a piacokon. Sok esetben csak elrendelték, hogy a törvényokmányt ki kell nyomtatni. Az új törvény nyomtatásban való terjesztésének kötelezettségét csak az

1764. március 17-i rendelet mondta ki: „A kiadott rendeletek csak akkor érvényesek, ha kinyomtatták őket.” A törvényokmányokat a Kormányzó Szenátus nyomdájában nyomtatták, 1773-tól kizárólagos jogosultsággal.

A folyamatban lévő törvényhozás dokumentumainak publikálásán kívül a XVIII. századtól hagyományra vált, hogy újra publikálják a továbbra is érvényes régi törvényeket. Először is az 1649. évi *Zsinati Törvénykönyvet*, amely 1830-ig élő jogforrás maradt. Magának Őfelsége Kancelláriájának II. Ügyosztálya vezette 1826 és 1830 között azokat a grandiózus munkálatokat, amelyek a törvényokmányok összegyűjtésére irányultak a Zsinati Törvénykönyvtől kezdve. Ezek eredményeként 1830-ban kiadták 45 kötetben az *Orosz Birodalom Teljes Törvénygyűjteményét* (orosz rövidítése: PSZZRI), amely az 1649 és 1825 közötti törvényhozás anyagát tartalmazta. Nyomban dolgozni kezdtek a második PSZZRI anyagán, és még az évben meg is jelentették az első kötetét. A második PSZZRI-től kezdve – tehát az 1825-től 1881-ig tartó időszakban – gyakorlattá vált, hogy a törvényeket megjelenésük sorrendjében iktatták be a kötetekbe. A harmadik PSZZRI publikálási munkálatait megszakította az első világháború kitérése.

A törvényhozási anyagok publikálásának meghonosodása közvetlenül összefüggött annak az elvnek az érvényesülésével, hogy „a törvény nem ismerése nem mentesít a felelősségtől”. A „Senki ne hivatkozzon a tudatlanságára” formula már 1713-ban előfordul egy rendeletben, amely az adószedéssel foglalkozik, és a vele kapcsolatos visszaéléseknek akar véget vetni. Majd a

88 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

XVIII. század folyamán a törvényhozási okmányokat nem is publikálják e formula nélkül. Mint egy mai kutató írja:

„Az említett norma bevezetésével a törvényhozó gyakorlatilag elismeri a személyiség létezését... ha nem is úgy, hogy a jogait rögzíti, de legalább azzal, hogy elismeri a felelősségét... Ebben az egyén és az állam újszerű kapcsolatai fejeződnek ki, amelyek az időkre jellemző.”¹⁶

A XVIII. században a törvényhozási forrásoknak következő fajtái alakultak ki:

Manifesztumok. Ezek olyan törvényokmányok, amelyekben kihirdették az új cár trónra lépését, tudatták a cári család tagjainak születését, házasságát vagy halálát, valamint közzétették a legfontosabb reformokat: *Manifesztum az orosz nemességnek adományozott szabadságról és kiváltságokról* (1762. február 18.), *Manifesztum a jobbság megszüntetéséről* (1861. február 19.). Manifesztumot adtak ki hadüzenet és békekötés alkalmával, vagy ha természeti katasztrófa sújtotta az országot.

Rendeletek (ukazok). A törvényhozási okmányok legnagyobb, vegyes összetételű csoportja. Az állam és a társadalom életének csaknem minden szféráját rendeletekkel szabályozták.

Statútumok (usztavok). Speciális törvényi okmányok, amelyekkel valamely tevékenységi kört szabályoztak. Ilyenek: *Katonai statútum* 1716-ból, *Tengeri statútum* 1720-ból, *Rendészeti statútum* 1872-ből, *Vámstatútum* az

¹⁶ M. F. Rumjanceva: *Rosszijszkoje zakonodatjelsztvo XVIII. v i problema emanszipacii licsnosztyi. Pravo na szvobodu.* Szb. Matyerialov mezsauav. Konferencii. Moszkva, 2000. 187.

európai kereskedelemre 1819-ből, az anyagi szférában pedig a *Váltókról* (1729) és a *Csődökről* (1800) szóló *statútum*.

Reglamentumok (szabályzatok) és intézkedések (ucsrezs-gyenyija). Alapító jellegű törvényakták, amelyekkel az állami intézmények szervezetét, állományát, kompetenciáját és tevékenységük szabályait határozták meg. Ilyen a *Főmagisztrátusról* szóló 1712-es *Szabályzat*, az 1720-as *Általános Szabályzat (Genyeralnij reglament)*, az *Egyházi Szabályzat* 1721-ből és az *Intézkedések a kormányzóságokról* (1775).

Az Orosz Birodalom 1832-es *Törvénykódexe* a törvényhozási okmányok következő nomenklatúráját határozza meg: törvénykönyvek, szabályzatok, intézkedések, oklevelek, rendeletek, utasítások (instrukciók, manifesztumok, az Államtanács véleménye, 1810 után) és a legfelsőbb szintű megerősítő bejelentések.

A XVIII. századi törvényhozásnak igen nagy elvi jelentősége van az orosz jogtörténetben, ugyanis akkor öntötték formába azokat a jogi alapfogalmakat, amelyekkel napjainkban is operálunk. A büntetőjog területén például a XVIII. század első felében alakult ki a *bűncselekménynek* mint a törvény megszegésének fogalma. E folyamat eredményeképpen terminológiai jelentésváltozás történt: a *tolvaj*, *tolvajlás (vor, vorovsztvo)* kifejezés a XVI–XVII. században *bűnelkövetőt* és *bűntényt* jelentett (*presztuplenyije* és *presztupnyik*), a XVIII. század közepétől viszont a *vorovsztvót* már csak „idegen vagydon eltulajdonítása” értelmében használják, a *vor* pedig az a személy, aki ezt a lopást elköveti. Az 1872-es *Rendészeti statútumban* először említették a személyiség elleni büntett fogalmát. Ebben az tükröződött, hogy

90 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

megindult az emancipációnak, az individuális jogok erősödésének folyamata.

Hasonló folyamatok hatottak a polgári jogi szférában – maga a jog is lényegében akkor lett külön ágazattá. Törvényi formába öntötték a nemesség és a „közérendű emberek polgári és rendi jogait” (*A nemeseknek adományozott kiváltságlevél, illetve A városoknak adományozott kiváltságlevél* 1785-ben). Emellett törvényben rögzítették a tulajdon, az ingó és ingatlan vagyon fogalmát, s ezzel rögzítették a fizikai személyek jogait (1781–1782-es rendelkezések).

A törvényhozási források között külön megemlítendőek azok a XVIII. század második felében született okmányok, amelyeknek szerzője maga II. Katalin volt. Az uralkodónő magáévá tette az európai felvilágosodás politikai-jogi gondolkodásának alaptételeit, amelyek szerint a társadalom megreformálásának legfontosabb eszköze a kodifikáció. Ezért aztán számos törvényt készített és léptetett életbe a XVIII. század második felében. Reformjai kifejezetten modernizációs jellegűek voltak.

A Határozatok az Orosz Birodalom kormányzóságainak igazgatásáról című törvény új területi közigazgatást vezetett be (amely a XIX. század végéig érvényben volt), hatékonyabb helyi közigazgatási rendszert teremtett (az 1860–1870-es évek reformjaiig ez működött), és Oroszország történetében először elkülönítette egymástól a bírói és a végrehajtói hatalmat.

A már említett 1785-ös *két kiváltságlevél* (a nemeseknek és a városoknak) az orosz történelemben először határozta meg törvényileg a két réteg jogait és kötelességeit.

Az 1782. évi *Rendészeti statútum* szabályozta a városi adminisztráció szervezetét, és új minősítést adott a bűncselekményekre – nevezetesen megerősítette a *Nullum crimen, nulla poena sine elvet*, azaz hogy nincs se bűncselekmény, se büntetés, ha nincs róla törvény.

Az ügyintézés forrásanyaga

Az ügykezelés anyagai olyan történeti források, amelyeknek funkciója a különböző igazgatási rendszerek dokumentálása. Két fajtájuk van: 1. az adminisztrációs határozatok elfogadásakor és végrehajtásakor készültek, és 2. a dokumentumforgalom anyagai.

A XVIII. századtól a XX. század elejéig a hivatali dokumentáció nagy részét az államapparátus produkáta. Csak a XIX. század végén, a XX. század elején változott a helyzet, amikor gyors fejlődésnek indult a magánvállalkozás, és az államon kívüli struktúrákban is megnőtt az ügyiratok, a dokumentáció volumene. Ez magyarázza, hogy Oroszországban a XVIII. századtól a XX. század elejéig az ügyirattermelés az államapparátus kialakulásával és fejlődésével egyenes arányban nőtt. Itt két időszakot különböztethetünk meg: a kollégiumi és a miniszteri időszakot.

Oroszországban 1717-től 1721-ig 11 *kollégiumot* alakítottak a prikázok helyébe (a XVIII. század végén 44 prikáz működött), és a kollégiumok lettek a központi irányítási szervek. Maga a „kollégium” szó is jelzi, hogyan intézték az ügyeket az illetékes fórumokon. A lényeg a kollektivitás volt, azaz több ülésen is megvitaták a dolgokat, és végül többségi döntést hoztak.

92 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

Három kollégiumot – a Hadügyit, az Admiralitását és a Külügyit, amelyek a fegyveres erők és a külügyek irányításával foglalkoztak – fontosságuk miatt a „legelsőknek” nevezték. Ezeken kívül volt még: Pénzügyi Kollégium, amely az adóztatást irányította; az Állami Kiadások Kollégiuma, amely elosztotta az eszközöket; az Ellenőrzési, amely a kiadásokat ellenőrizte; a Manufaktúra Kollégium, amely az ipart, és a Bányaugyi, amely a bányászatot irányította; a Kereskedelmi Kollégium, amely a külkereskedelemmel foglalkozott; a Votcsina Kollégium minden földműveléssel kapcsolatos ügy intézésére és az Igazságügyi az igazságszolgáltatás érdekében. A kollégiumok alá voltak rendelve a *Szenátus*nak, amely a legmagasabb irányító fórum volt 1711-től, amikor I. Péter létrehozta, egészen 1917-ig.

A kollégiumi igazgatás 1802-ig érvényesült, amikor is a kollégiumokat a végrehajtó hatalom modernebb formával váltották fel. Az 1802. szeptember 8-i manifesztum bevezette a *minisztériumokat*: megalakult a Belügy-, a Pénzügy-, a Kereskedelmi Minisztérium, a Szárazföldi Haderők, a Haditengerészeti Erők Minisztériuma, a Népművelési, az Igazságügyi és a Külügyminisztérium. (1824-ig még használták a „kollégium” elnevezést.)

A XVIII–XIX. századi ügyiratkezelés elveit és formáit szabályzatok, állásfoglalások és más törvényi formák szabályozták, amelyeket valamelyik állami intézmény adott ki. A legfontosabb törvényerejű okmány, amely az 1917-es forradalomig megszabta az egész ügykezelési szisztémát, az 1720. február 27-én kiadott *Általános Szolgálati Szabályzat (Genyeralnij reglament)* volt. 1721. január 11-én közzétették *A Fő Magisztrátus szabályzata*

című dokumentumot a hivatalok, a jelentések stb. formáiról. A XVIII. és a XIX. század folyamán több rendeletet is hoztak arról, milyennek kell lennie ennek vagy annak az iratnak, és szabályozták az iratforgalmat.

Az Általános Szolgálati Szabályzat, amely 56 részből állt, először különítette el egymástól a hivatalnokok kötelességeit, és bevezetett újabbakat is: az ügykezelési dokumentumok összeállításáért, regisztrálásáért, őrzéséért való felelősséget. Mindegyik kollégiumban kancelláriát hoztak létre az ügykezelés összpontosítására. A kancellária élén a *titkár* állt, az ő kötelezettségei közé tartozott a vitaanyagok előkészítése. A titkáron kívül ott volt a *jegyző*, aki az üléseken a jegyzőkönyvet vezette; az *iratkezelő (aktuarius)*, akinek az volt a feladata, hogy iktassa, majd kiadja végrehajtásra a kész dokumentumot; a *regisztrátor*, aki a kimenő iratok formájáért s a bejövők regisztrálásáért felelt. A munka dandárját a *hivatalnokok (kancelláristák)* végezték, akik elkészítették az iratokat, és a tisztázást végző *másolók*. Az Általános Szolgálati Szabályzat megadta, hogy mi legyen rajta (mikor készült, kik voltak ott a megvitatásán) stb.

Az ügyiratoknak három nagy csoportja volt: 1. az intézmények levelezése; 2. belső anyagok; 3. kérelmek.

A dokumentumok első csoportjába tartoznak a *jelentések (donosenyija, donyeszenyija)*, amelyeket alsóbb szervek, személyek váltottak feljebbvalóikkal. Az alsóbb beosztású hivatalnok *raportot* küldött a főnökének. Ugyanígy nevezték a Szenátusnak címzett felterjesztést. A rendelkezés végrehajtásáról tett jelentést nevezhették úgy is, hogy *ekzekucija*.

Azonos rangú intézmények *promemóriák* segítségével érintkeztek egymással. Azok a közigazgatási szer-

94 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

vek, amelyek nem voltak egymás mellé rendelve, *vegyenyijét* is küldhettek a másíknak („tudomásul vétel végett”).

A XIX. században is a korábbi sokfajta ügyirattal dolgoztak, bár egyik-másíknak a neve változott. Így pl. a *promemóriát* kezdték *átiratnak* (*otnosenyije*) nevezni. Ugyanakkor kezdtek terjedni a *beszámolók* (*otcsoti*), amelyeket az alsóbb instanciák küldözgettek a felsőb-
beknek.

Az ügyirat-dokumentáció második csoportját a különböző *naplókönyvek* (*zszurnali*) alkotják. Hogy milyenek voltak ezek, megtudhatjuk, ha megnézzük a Moszkvai Vizsgálati Expedíció fondjának jegyzékét, amelyet az Oroszországi Régi Iratok Levéltárában* őriznek. Ezt az Expedíciót 1763. december 15-én alakították, és Moszkva város legfelsőbb vizsgálati-nyomozati szerveként működött 1783-ig. 1764 és 1782 között 25 naplókönyv készült az üléseiről; a dokumentum tartalmazza az ülés időpontját, az Expedíció jelen levő tagjainak nevét, a megvitatott ügyeket és a határozatokat. Az 1765 és 1780 közötti évekből fönmaradt 27, a bejövő dokumentumokat tartalmazó naplókönyv. Ezekbe szigorú időrendben bevezették az uralkodótól, a Szenátustól és más, különböző szintű instanciáktól kapott dokumentumokat Amikor egy-egy dokumentum beérkezett az Expedícióhoz, regisztrálták a naplóban, számot kapott és dátumozták, s még a rövid tartalmát is bejegyezték. Naplókönyvet vezettek a kimenő dokumentumokról is, amelyek más, különböző szintű hatóságoknak szóltak. Emellett az Expedíciónál olyan

* Roszsijszkij Arhiv Drevnyih Aktov. (A ford.)

könyveket vagy jegyzéköket is rendszereztek, amelyekbe beírták az információkat az elkobzott vagyonról, a letartóztatottakról és a száműzésbe küldöttekről, valamint azokról, akik ellen beszüntették a vizsgálatot, és szabadlábra kerültek.

1830-tól kezdték használni az ügyiratkezelésben a fejléces papírokat, feltüntetve rajtuk a hivatal, az intézmény nevét és illetékes részlegét, a dátumot, az iratszámot és a címet – mindezt nyomdai eszközökkel.

A harmadik csoportba a *kérelmek (prosenyija)* tartoznak, amelyeket magánszemélyek intéztek állami hivatalokhoz. A XVIII. században ezeket *cselobitnijének* is nevezték, ám ez a szó a XIX. század folyamán kikopott a használatból.

Az ügyiratkezelés dokumentumanyaga olyan óriási komplexum, amelyet mindmáig nem sikerült kellő mértékben kutatni. Minden jel szerint távlati feladat, hogy hozzáfogjanak a különböző szintű intézmények iratanyagának feldolgozásához. Ennek segítségével képet kaphatnánk arról, hogy milyen volt az Orosz Birodalom államrendszerének mechanizmusa, hogyan és milyen hatékonysággal működött.

Statisztika

Oroszországban a XIX. században alakult ki a statisztika, azaz akkor kezdték rendszeresen gyűjteni az értesítéseket, információkat abból a célból, hogy a különböző szintű irányító struktúrák kapcsolata jól működjön, megfelelő döntéseket hozhassanak. Nyomban megjelentek a hasonló elnevezésű történeti források is.

96 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

Fő különbség a kettő között, hogy az első esetben a statisztika a vezetői döntések megvalósítását segíti elő, a második esetben az adatfeldolgozást. Következésképpen a statisztikai információt azért gyűjtik, hogy azután feldolgozzák őket abból a célból, hogy képet kapjanak valamely társadalmi, politikai, gazdasági stb. szféra állapotáról.

A XVIII. században és a XIX. század első felében létrejöttek a statisztika kialakulásának előfeltételei. A vezetői döntések megvalósítását ugyanis úgy ellenőrizték, hogy felhasználták hozzá a lakosságra, valamint az ipari és a mezőgazdasági objektumokra vonatkozó fiskális, adminisztratív és egyházi számításokat. A XVIII. században az adózási rendszer megreformálása céljából bevezették azt adózó lakosság nyilvántartásba vételét. Az első revíziót (így nevezték a fejenkénti összeírást) 1718-ban rendelték el, és nyolc év kellett a végrehajtásához (1719–1727). A XVIII–XIX. században összesen tíz revíziót végeztek, ötöt a XVIII., ötöt a XIX. században. Az egyes revíziók között 15–20 év telt el.

Az 1760–1780-as években kialakult a tisztviselői kar számbavételének rendszere. 1764-ben rendelet jelent meg arról, hogy minden hivatali hely haladéktalanul szolgáltatson adatokat az alkalmazottakról. A formalistán a következő sorrendben kellett feltüntetni az információkat: 1. rang és név; 2. életkor; 3. rendi státus és hány jobbágyparasztja van; 4. mikor lépett szolgálatba; 5. hogyan haladt előre a ranglétrán; 6. részt vett-e hadjáratokban; 7. folyt-e ellene bírósági vizsgálat vagy állt-e bíróság előtt; 8. a szolgálat lehetősége polgári téren; 9. a „méltó” vagy „nem méltó” ítélet az előléptetésnél. 1849-ben ilyen formapapírt tölthettek ki.

Oroszországban a statisztika az 1860-as években indult igazán fejlődésnek, amikor megalakították a Belügyminisztérium Központi Statisztikai Bizottságát (orosz rövidítése: CSZK). Létrehozták a helyi, azaz a kormányzósági statisztikai bizottságokat is, amelyek kötelesek voltak statisztikai táblázatokat készíteni a CSZK-nak, valamint statisztikai mellékletekkel segíteni a kormányzósági beszámolókat (1804-től). Azokat az adatokat, amelyek a kormányzóságról a beszámolóhoz kellettek, periodikusan ötévenként, de évente is gyűjtötték. Ötévente arról kellett beszámolni, hányan élnek a kormányzóság járásaiban és városaiban, hány a nő és a férfi, amilyen rendhez tartoznak és milyen vallásúak, mekkora a jószágállomány, hogyan oszlik meg a földbirtok. Az éves beszámolók a megművelt földekről és a termésről, az ipari üzemek számáról, termelésükről és munkásaikról, a belső migrációról, az oktatási intézményekről és a bűnözőkről tartalmaztak adatokat. Miután az adatok beérkeztek a Központi Statisztikai Bizottsághoz, ott egybegyűjtötték, ellenőrizték, feldolgozták és kiadták őket.

A XIX. században, az 1860-as–1890-es évek folyamán a demográfiai statisztika is kialakult. Az Orosz Birodalomban 1897-ben tartottak először népszámlálást. Három kategóriára osztották a lakosokat: a jelenlevőkre, az állandó lakosokra és a papíron szereplőkre. Megjegyezték tehát, ki hiányzik időlegesen, és beírták a hivatalos és a gyakorlati lakhelyet. Három összeíróívet használtak: egyet a parasztgazdaságoknak, egyet a birtokosoknak és egyet a városi lakosoknak. Tizennégy pontra kellett válaszolni: 1. név (és keresztnév); 2. nem; 3. életkor; 4. milyen viszonyban áll a család, illetve a

98 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

gazdaság fejével; 5. családi állapota; 6. címe, rangja, társadalmi helyzete; 7. születési helye; 8. az adatfelvétel helye; 9. szokásos lakóhelye; 10. megjegyzés az ideiglenes távollétról és hogy éppen hol van; 11. vallása; 12. anyanyelve; 13. iskolája, képzettsége; 14. foglalkozása.

Ugyanebben az időszakban honosodott meg a mezőgazdasági és az ipari statisztika. A Központi Statisztikai Bizottság 1881-ben és 1887-ben felmérést készített a bevetett területekről, s az így feldolgozott adatokat 1889-ig használták. 1893-tól évente gyűjtötték és publikálták az adatokat. A CSZK-nál külön részleg foglalkozott az aratási statisztikával, önkéntes helyi tudósítók munkájára támaszkodva. 1888-tól rendszeresen folyt a katonalovak összeírása; a lovakat életkoruk és tenyésztőik kategóriái szerint csoportosították. 1900-ban adatokat gyűjtöttek és publikáltak a munka- és haszonállatokról.

Szorgalmasan gyűjtötték a paraszti gazdaságokról az információkat a *zemsztvók*, a helyi önkormányzati szervek, amelyek az 1864. évi reform eredményeképpen alakultak meg. Részletesen összeírták a paraszti gazdaságokat, és esetenként költségvetési ellenőrzést is végeztek. 1916-ban a zemsztvók aktív részvételével végrehajtották az első oroszországi mezőgazdasági összeírást. Erre azért volt szükség, mert folyt az első világháború, s számba kellett venni a mezőgazdasági erőforrásokat. 1916 nyarán 77 kormányzóságban folyt ez a munka, és a következő adatokat kellett felvenni: a szántók mérete, a lakosság, a jószág mennyisége, a bevetett terület kultúrák szerint a juttatott, a vásárolt és a bérelt földeken.

A XIX. század végén, XX. század elején három ipari

összeírást végeztek – 1900-ban, 1908-ban és 1910–1912-ben –, és publikálták is az adatokat. A statisztikai számítás alapegysége az ipari vállalat cenzusa volt, az adóalappal összehangolva. 1895-ben a cenzust a munkások száma szerint állapították meg, ha legalább 15-öt foglalkoztattak, s ha ennél kevesebb volt, akkor aszerint, hogy volt-e gőzmotor.

Az ipari összeírások különböztek aszerint, hogy milyen területeken folytak, és ott milyen volt a vizsgált vállalatok nomenklatúrája. Az 1900-as összeírás Oroszország európai részén folyt és részben a kaukázusi régióban. Olyan feldolgozóipari üzemeket vizsgáltak, amelyeket nem terhelt cenzus.

A listán szereplő kérdésekkel a következő paraméterekről gyűjtöttek információt: 1. mikor létesült a vállalat; 2. ki a tulajdonosa; 3. a termelés jellege és szerkezete; 4. a napi és az évi munkaidő; 5. a munkások száma, kora, neme; 6. a törzsmunkások és a kisegítők száma; 7. az elektromos berendezések (villanymotorok) száma és kapacitása; 8. termelő-berendezések; 9. a fűtőerő; 10. a megtermelt érték nagysága; kifizetett munkabér és adminisztrációs költségek.

Hasonló kérdőívet használtak az 1908-as összeírás alkalmával is; ezt a felmérést csaknem az ország egész területén lefolytatták, és a következő termelési típusokra voltak kíváncsiak: 1. feldolgozóipar, amelyet nem terhel jövedéki adó; 2. jövedéki adóval terhelt vállalatok; 3. bányászati vállalkozások.

Az 1910–1912-es összeírásakor olyan vállalatokról kellett statisztikát készíteni, amelyeknek termékeit esetleg külföldön is el lehetett adni. Ezért csak Oroszország európai területére szorítkoztak, és a statisztikai infor-

máció a megtermelt árucikkek mennyiségére és árára vonatkozott.

Az adatokat matematikai módszerekkel elemezték, a valószínűségszámítás elmélete alapján. Emellett, ha statisztikán dolgozunk, óhatatlanul számolnunk kell a kérdőívek szerkezeti sajátosságaival és a begyűjtött információk jellegével. Így először is kritériumokat dolgozhatunk ki arra, hogyan egyeztessük össze a különböző időpontokban végzett statisztikai vizsgálatok adatait, másodsor pedig arra, hogy bizonyos folyamatokat dinamikus fejlődésükben tanulmányozzunk.

Publicisztika

Oroszországban a XIX. század elejére a publicisztika jelentősen fejlődött – párhuzamosan azzal, ahogy a társadalom emancipálódott, s kialakult és intézményesült a közvélemény. A publicisztika a történeti források egyik fajtája, amely a társadalmi szférában születik. Egyik vagy másik szociális csoport nézeteit fejezi ki valamely társadalmi jelentőségű problémáról.

A publicisztikai műveket hagyományosan a következőképpen csoportosítják: 1. szerzői művek; 2. állami reformtervek és koncepciók; 3. népi tömegmozgalmak publicisztikája.

Az ide tartozó művek szerzői lehetnek individuumok, és lehetnek kollektívák. Ám mindkét esetben úgy van, hogy a létrehozott mű, implicite avagy nyíltan, de annak társadalmi csoportnak a véleményét fejezi ki, amelynek egy adott periódusra jellemző társadalmi ré-

tegződésből kiindulva kell megnyilvánulnia, nem pedig egy adott historiográfiai sémának megfelelően.

A publicisztika mint történeti forrás a XVIII. század elején éppen annak kapcsán született meg, hogy élénk vita bontakozott ki I. Péter (1682–1725) reformjai körül. Abban az időben a műfaj neves művelője Feofan Prokopovics (1681–1736) volt: I. Péter főtanácsadója egyházi ügyekben, rangját tekintve a Szent Szinódus (1721-től 1917-ig az orosz pravoszláv egyház legmagasabb fóruma) első elnökhelyettese. Prokopovics a műveiben ideológiailag sokoldalúan megalapozta az oroszországi monarchikus hatalom létjogosultságát és szervezetét. E vonatkozásban a legérdekesebb *A monarchák akarátának jogossága (Pravda voli monarsej)* című munkája, amelyet kommentárként készített *A trónöröklés jogáról* szóló 1722-ben kiadott rendelkezéshez. Eszerint a monarchának joga van arra, hogy saját belátása szerint rendelkezék a trón betöltéséről, és maga nevezze meg „méltó” örökösét.

Feofan Prokopovics nézőpontjából Oroszországnak az örökletes monarchia felel meg leginkább mint kormányzási forma. Ezt azonosítja az egyeduralommal vagy önkényuralommal (*samogyerzsavszto*), amely nem más, mint a hatalom összpontosulása egyetlen ember kezében (mint írja: *inde vszja gyerzsava v rukah jegynogo lica gyerzsitszja*). Prokopovics, amikor a monarchát a legfőbb hatalom egyetlen szubjektumának ismeri el, abból indul ki: *minden uralkodó Istentől kapja a jogart*, így egyáltalán nem tartozik felelősséggel semmiféle földi intézménynek; alattvalói viszont teljes mértékben engedelmességre kötelesek az uralkodó minden rendel-

102 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

kezésének. Ez a doktrína egybeesett a középkori Ruszban a *cárról* és a *cári hatalomról* alkotott elképzelésekkel. Mindamellett voltak olyan elemei is, amelyek újtásként hatottak Oroszországban, és utóbb úgy fejlődtek tovább, hogy az *egyeduralom* koncepciójával szemben a *törvényes monarchia* gondolata nyert teret.

Prokopovics a különböző uralkodási formák elveit vizsgálva, amelyekből hármat különített el – *demokrácia*, azaz népuralom, *arisztokrácia* és *monarchia* – a társadalmi szerződés elvére apellált. A természetjogi iskola képviselőinek műveit tanulmányozva (Hugo Grotius, Thomas Hobbes, Samuel von Pufendorf) úgy látta, hogy létezik egy *össznépi szándék*, egy *népi akarat*, amely egy-egy uralmi intézmény választásánál megnyilvánul.

A *monarchák akaratának jogossága* című munkában az uralkodó mint jogi személy még nem különül el az államtól. A monarcha nem úgy lép föl mint az állam szerve, hanem mint az ő javára kisajátított hatalom birtokosa, amelyet a nép semmilyen körülmények között nem vehet vissza tőle. Ámde már maga a tény, hogy elismeri a nép akaratának lehetőségét, tehát hogy a nép (bármennyire hipotetikus is a lehetőség) az államtól független jogi személyként cselekedhet, a távlatokban előmozdította az orosz társadalom emancipálódását.

A publicisztikai művek második csoportjában (az állami reformtervezetek és alkotmányok), megkülönböztetett figyelmet érdemelnek II. Katalin (1762–1796) törvény-előkészítő munkái, amelyek összességükben 2500–3000 oldalt tesznek ki. Politikai-jogi alapelveit, amelyeket aztán számos nem realizált vagy részben realizált projektumban is kifejtett, a cárnő először *Az új törvénykönyv tervezetét előkészítő bizottságnak szóló utasí-*

tásban (*Nakaz Komisszii o szocsinyenyii projekta novogo ulozsenyija*) fogalmazta meg, s ezt 1767. július 30-án hivatalosan is közzétették.

Az *Utasítást* II. Katalin 1765–1766-ban készítette, vezérfonalul az 1767–1768-ban tevékenykedő törvényelőkészítő bizottságnak. Tartalmazta az összes fontos politikai, társadalmi, gazdasági stb. alapelvet, amelyeken a leendő kódexnek föl kell épülnie. Az *Utasítás* összesen 22 fejezetből és 655 cikkből áll. Összeállításához a cárnő felhasználta a Felvilágosodás gondolkodóinak politikai-jogi műveit: C. L. Montesquieu-tól *A törvények szellemét** és a hozzá fűzött kommentárokat, C. Beccariától pedig *A bűnökről és a büntetésekről* című művet. Ettől természetesen az *Utasítás* szövege még nem lett másodlagossá a felhasznált forrásokhoz viszonyítva. II. Katalin ugyanis az *Utasításban* megfogalmazta saját politikai-jogi doktrínáját, amely elvi jelentőségű lett az oroszországi autokratikus hatalom koncepciójának kidolgozásában a XVIII–XIX. században.

II. Katalin az *Utasításban* kifejtette, hogy Oroszország államberendezkedési formája az egyeduralom, mivel leginkább ez a típus felel meg az óriási kiterjedésű birodalomnak, csakis ez garantálhatja a hatalmi funkciók gyors és hatékony ellátását. A historiográfiában gyakran hangot kapott az a vélemény, hogy az ilyen megállapítások ellentétesek Montesquieu monarchia-felfogásával. Ő ugyanis traktátusában azt állította, hogy a nagy kiterjedésű területek *despotikus* hatalmat követelnek. Csakis az erős hatalom képes rá, hogy a hegységekkel és folyókkal szabdalt, nehezen járható

* *De l'esprit des lois* (1748).

vidékeken megakadályozza a szétesést és garantálja az olyan típusú államalakulatok szilárdságát, amelyenek lényegében az ázsiai térségben vannak.

Európa földrajzi sajátosságai olyanok, hogy ott közepes nagyságú államok alakultak ki, amelyeket *A törvények szelleme mérsékelt monarchiáknak* nevez. Törvényekkel kormányozzák őket, ami lehetővé teszi a szabadság szellemének fejlődését. II. Katalin számára az oroszországi autokrácia a *mérsékelt* típusú európai monarchiák rokona. Szerinte az Orosz Birodalom, természetét tekintve, európai hatalom. Következésképpen jellemző rá a mérsékelt monarchia minden ismérve: 1. minden ügyet egy személy irányít, így gyors és hatékony az intézkedés; 2. a monarchát az alapvető törvények korlátozzák; 3. a kormányzás fő célja „az állampolgárok, az állam és az uralkodó dicsősége”; 4. a politikai szabadságot a lehető legkevésbé korlátozzák és a lehető legnagyobb mértékben garantálják. II. Katalin arra törekedett, hogy törvényalkotói tevékenységével a gyakorlatba is átültesse ezeket az elveket, kiváltképpen a másodikat, azaz hogy az államnak legyenek alapvető törvényei. Az 1780-as, 1790-es években folyó törvényalkotási munkálkodása során – *Utastítás a Szenátusnak, Az ügyek rendes intézésének menete (Obrjad porjadocsnogo proizvodstva gyel)*, a *Legfelsőbb Ítélszék (Glavnaja raszpravnaja palata)* megalakításának terve – arra törekedett, hogy valamilyen alkotmányfélét vezessen be, általában a Szenátus megreformálásának szükségességére hivatkozva. Ez az alkotmány lett volna hivatva arra, hogy törvényi formában jogilag megalapozza a monarcha hatalmát, kialakítsa az állami intézmények

és a bíraskodási rendszer elveit, amelyek alapját képezi bármiféle jogalkalmazásnak.

A XIX. században figyelmet érdemelnek M. M. Szperanszkij (1772–1839) tervezetei. Szperanszkij I. Sándor cár (1801–1825) megbízásából 1809 októberére elkészítette az Orosz Birodalom megreformálásának tervét: *Bevezetés az állami törvénykönyvhöz (Vvegyenyije k ulozsenyiju goszudarsztvennih zakonov)* címmel. Művében megjelenik a hatalommegosztás elve. A törvényhozó hatalom rendszerének fő szerve az Állami Duma, a kormányzóságokban a kormányzósági дума működik; majd következik a körzeti és a járási дума. A legfőbb végrehajtó hatalmi szervek a minisztériumok, nekik vannak alárendelve a kormányzósági, a körzeti és a járási irányítás szervei. A tervezet szerint a legmagasabb bírósági fórum a Szenátus, alárendeltségében működnek a kormányzósági és a körzeti bíróságok. A törvényhozás és a bíraskodás szerveit választással alakítják. A tervezet nem valósulhatott meg.

Buzgón készítették tervezeteiket a *dekabristák* – nemesi származású ellenzékiek, akik az 1810-es évek második, az 1820-as évek első felében különböző titkos társaságok tagjai voltak (*Honmentő Szövetség, a Közjó Szövetsége, Északi Társaság, Déli Társaság*). 1825. december 14-én felkelést szerveztek a kormányzat ellen. A dekabristák által tervezett reformok elveit két programdokumentum fejt ki: P. I. Pesztyel (1793–1826) *Az Orosz Igazság (Russzkaja Pravda)* című műve és H. M. Muravjov (1796–1843) *Alkotmánytervezete*. Mindkettő 1821 és 1825 között készült. Az Orosz Igazság meghirdette a jobbágyság eltörlését, a köztársasági kormányforma be-

vezetését és kimondta: a törvény előtt mindenki egyenlő, s az emberek egyesüljenek egységes *polgári* rendbe, amely majd a korábbi rendi besorolás helyébe lép. Deklarálta a szólás, a sajtó, a gyülekezés, a hitvallás, a személyiség szabadságát, a lakóhely szabad megválasztását, a nyilvános bíraskodás bevezetését stb. Muravjov alkotmányos monarchiát akart Oroszországban, amely föderatív alapelvekre épül. Úgy tervezte, hogy a fővárost áthelyezik Nyizsnyij-Novgorodba, amelyet Szlavjanszknak keresztelnek át. Ő is úgy gondolta, hogy be kell vezetni a hatalommegosztás elvét, és meg kell szüntetni a társadalom rendekre tagozódását.

A XVIII. század második felében megfigyelhető a szerzői publicisztika megélénkülése, amely egyre inkább összefonódik az időszaki sajtóval. A XIX. században a publicisztikai művek hatalmas komplexuma elválaszthatatlan a *zapadnyikok* és a *szlavofilek* (*szlavjanofilek*) tevékenységétől.

Pontosan tudjuk, mikor alakult ki a szlavofilizmus eszmei irányzata. 1839-ben történt, hogy két megalapítója cikket írt a témáról: A. Sz. Homjakov *A régi és az új* címmel, amire I. V. Kirejevskij *Válasz Homjakovnak* címmel reflektált. Egyik írás sem publikálásra született, mégis széles körben terjedtek. A szlavofil ideológia arra az elképzelésre épül, hogy Oroszország kardinálisan különbözik a nyugati civilizációtól, s a pravoszlávia és a paraszti *obscsina* alakította ilyenné.

A „szlavofil” terminus véletlenszerű, akárcsak eszmei ellenfeleik, a „zapadnyikok” (nyugatosok) elnevezése. A zapadnyikizmus is a XIX. század harmincas-nyegyvenes éveinek fordulóján alakult ki. A nyugatosok szerint Oroszország az európai civilizáció része, csak

megkésett a fejlődésben. Ellentétben a szlavofilokkal, akik a hit primátusát vallották, a nyugatosok döntő jelentőséget tulajdonítottak az értelemnek. Az emberi személyiség mint az értelem hordozója önmagában érték; a személyiség szabadságának eszméjét állították szembe a szlavofilok ideájával, a korporativizmussal. Kiálltak az alkotmányos monarchia kormányzati formája mellett.

Időszaki sajtó

Az időszaki sajtótermékek is a történeti források egyik fajtáját alkotják. Hosszú időn át periodikusan jelennek meg, s funkcióik a következők: szervezik a közvéleményt, szolgálják az állami ideológia érvényesülését, információkkal látják el a magánvállalkozást gazdasági tevékenységében, és visszacsatolási funkciójuk is van az irányításban.

Háromféle időszaki sajtótermék van: 1. újságok; 2. folyóiratok; 3. tudományos társaságok időszakos kiadványai.

Oroszországban a periodikus sajtó mint történeti forrás három etapban alakult ki: 1. a XVIII. folyamán lassanként megjelentek ilyen kiadványok; 2. a XIX. század első felében viharos gyorsasággal szaporodtak az újságok és folyóiratok; 3. a század 70-es éveiben a sajtó tematikusan és társadalmilag differenciálódott, és az újságok mennyisége felülmúlta a folyóiratokét.

Oroszországban a XIX. század első felében az újságokat gyakrabban *vedomosztyinak*, ritkábban *zszurnalinnak* nevezték. A „gazeta” (újság) szó, amelyet a XIX.

108 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

század elején kezdtek használni, Oroszországban eredetileg a külföldről behozott napisajtóterméket jelentette. 1809-ben bukkant fel először egy új lap, a *Szankt-Petyerburgszkaja gazeta* nevében. Ez a terminus a XIX. század sajtótermékek megnevezésére.

A XVIII. század első negyedében Oroszországban csak egyetlen újság volt, a *Vedomosztji (Hírek)*. 1728-ban felváltotta a *Szankt-Petyerburgszkije vedomosztji*, amelyet a Tudományos Akadémia adott ki. A lap kétszer jelent meg hetente, hétfőn és csütörtökön, négy oldalon. 1756-tól a Moszkvai Egyetem megjelentette a *Moszkovszkije vedomosztjit*, amely nem volt annyira hivatalos jellegű; beszámolt a kulturális élet újdonságairól és a külföld híreiről is.

A sajtóélet a XIX. század elején élénkült meg igazán: az első évtizedben kb. tíz lap indult (*Szevernaja pocsta, Szenatszkiye novosztji, Szankt-Petyerburgszkij kommerszeszkij vesztnyik* stb.), minden ideológiától mentesen. Az első magántulajdonú lap a *Szevernaja pcsela* volt 1825-ben; F. V. Bulgarin és N. I. Grecs adta ki. A húszas évek végén mindössze 2000–2500 példányban jelent meg, és főleg külföldi információkat közölt. Az 1830-as években kereskedelmi (*Zemlegyelcseszkaja gazeta, Szevernij muravej*) és irodalmi kiadványok (*Lityeraturная gazeta, Hudozsosztvennaja gazeta*) is indultak. Csak előzetes megrendelésre lehetett újsághoz jutni. A kiadás nem volt üzleti jellegű tevékenység, általában nem tüntették fel a cikkek szerzőjének nevét, és nem volt semmi garancia az információk hitelességére.

Az 1860-as években bővült az olvasók köre, és megnőtt az igény az operatív információkra. Ez a folyóiratok és az újságok funkcióinak szétválásához vezetett.

Utóbbtól operativitást követeltek az információszállításban, mivel a XIX. század második felében megélné vált az ország gazdasági fejlődése. A hetvenes évek elejétől több újság jelent meg, mint folyóirat; 1870-ben 36-féle, 1877-ben 51-féle, 1881-ben 83-féle újságot adtak ki (az 1880-as években több mint 100-félét). Akkor már az oroszországi lapok többsége naponta vagy egy héten hatszor jött ki. Most már kezdtek bevételt is termelni, egyrészt reklámokkal (1862-től engedélyezték a magánhirdetéseket), másrészt a lapok kiskereskedelmi árusításával (1865-től).

Az operatív információátadás igénye szükségessé tette a hírügynökségek alakítását. Európában 1835-ben alakult meg az első, Oroszországban 1866-ban jött létre az *Orosz Távirati Ügynökség* (*Russzkoje Tyelegrafnoje agentstvo*). Az 1870-es, illetve az 1880-as években már működött a *Nemzetközi*, illetve az *Északi Távirati Ügynökség*.

Az 1860-as, 1870-es években a vezető lapok példányszáma elérte a 10 000-ret, vagy meg is haladta azt. A legnépszerűbb volt a *Moszkovszkije vedomosztyi*, a *Szankt-Petyerburgszkije vedomosztyi*, a *Golosz*, a *Novoje vremja*. Az 1880-as években előtérbe került a *Russzkij kurjer*, a *Szvet*, a *Novosztyi dnya* és a *Russzkoje szlovo*, amely a századfordulóra a legnépszerűbb lap lett, több mint 100 000 példányban fogyott el. 1900-ban 125 napilap és folyóirat jelent meg a kormányintézmények, a zemsztvók, társadalmi szervezetek és magánszemélyek kiadásában. Tartalmuktól függően szakmai, reklám-, sport-, satirikus stb. kiadványokról beszélhetünk.

Hogy mennyire megnőtt a sajtó társadalmi-politikai jelentősége, azt jól mutatja, hogy mindegyik politikai párt, amely a XX. század elején megalakult, nyomban

110 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

kiadott egy vagy több újságot. Az 1905-ben alakult Alkotmányos-demokrata (kadet) Párt jelentette meg a *Recset*. Az Október 17. Szövetség (októbristák) sajtóorgánuma a *Golosz Moszkvi* volt. A Szociálforradalmárok (eszerek) Oroszországi Pártja, amely 1901/1902 fordulóján jött létre, a *Gyelo narodát* publikálta. Voltak illegális kiadványok is. 1898-ban kimondták az Oroszországi Szociáldemokrata Párt létrejöttét, amely megjelentette az illegális *Iszkrát*.

Ily módon a XX. század elején végleg kiformalódott az újságok és folyóiratok fő funkciója: a közvélemény kifejezése a társadalmi strukturálódásnak megfelelően.

Magánemberektől származó források

A magántermészetű történeti forrásoknak az a funkciója, hogy megismertessenek bennünket a valaha élt emberek interperszonális kommunikációjával. Ezekben fejeződik ki legkövetkezetesebben a személyiség öntudatosodásának és az emberi kapcsolatok kialakulásának folyamata. Érthető tehát, hogy a személyiség emancipációjának a középkorból az újkorba való átmenet során megfigyelhető folyamata e forráscsoport viharos fejlődéséhez vezetett. A személyes eredetű források közé tartoznak a naplók, a személyes levelezés, az emlékiratok. A memoárok is kétfélék: vannak köztük „kortörténetek”, és vannak önéletrajzok.

Oroszországban a személyes források a XVII. században jelentek meg először, de még a XVIII. században is csekély a számuk. Az orosz visszaemlékezők egymástól elszigetelten írtak, s műveiket nem tartották

történelmi tanúságtételnek. Ezt a státust csak a XIX. század második felében érték el, olyan mértékben, ahogy Oroszországban kialakult s meggyökerezett a történelmi tudat. Ettől a perctől a visszaemlékező nemcsak magáról ír a kor körülményei között, hanem a kor legfontosabb eseményeiről is, így munkáját a társadalom történelmi fontosságúnak ismeri el.

A memoárok – a „kortörténeteket” – szerzőik azért írják, hogy elhelyezzék magukat a társadalmi jelentőségű események közt. Oroszországban ilyen művek a XVII. században jelentek meg. Szilvesztr Medvegyev (1641–1691) – aki átélte Szofia régensségének idejét (1682–1689) és részt vett az akkori eseményekben – jellemző módon a következő címet adta művének: *Szozercanyije kratkoje let 7190, 91 i 92, v nyih zse sto szogyejaszja v grazsdansztve*. Már a forrás elnevezése – *Szozercanyije*, azaz szemlélődés, elmélkedés – is a szerzőnek azt a szándékát mutatja, hogy arról írjon, aminek a tanúja volt: az 1682-es sztreleclázadásról, Szofia hatalomra jutásáról stb. Hasonló céllal írt ugyanezekről az eseményekről feljegyzéseiben A. A. Matvejev (1666–1728), I. Péter cár egyik fegyvertársa. Művének címe magyar fordításban a következő: *A zavaros időszak leírása alapos vizsgálatok és igaz hírek nyomán, amikor is az események az egykori moszkvai sztrelecek és a rabló szövetségükhöz csatlakozó lázadó társaik bűnéből történtek meg az elmúlt 7190. évben, azaz az Úr 1682. évének május hó 15. napján*.

Az 1812. évi honvédő háború egész sor „kortörténetet”, memoárt szült: I. Paszkevics: *Feljegyzések a hadjáratról*, A. Csicserin: *Napló 1812–1813-ból*, A. Sz. Nazov: *Visszaemlékezések*, D. V. Davidov: *Visszaemlékezések a Porosz Eylau-i csatára* stb. Később, a XIX. század folyamán

112 Terminológia a XVIII. századtól a XX. század elejéig

és a XX. század elején, minden fontos esemény kisebb vagy nagyobb terjedelmű memoáriródmalmat eredményezett. Az ilyen szituáció hatással volt a memoárok tartalmára: a szerzők, ha egy bizonyos eseményről írtak, már számításba vették az arról elhangzott véleményeket is, és kezdettől fogva szemük előtt lebegett a publikálás lehetősége.

A „kortörténet”-memoárokkal szemben az önéletrajzi művek főleg belpolitikai célokat követnek, és közvetlenül az utódoknak íródnak. Oroszországban ez a műfaj a *zsityijéből*, a szentek életrajzából nőtt ki. Mint már említettem, a memoárok közé számíthatjuk *Avvakum protópópa saját kezével írt életét*. A hagiografikus hagyomány jegyében készültek N. B. Dolgorukij (1714–1771) *Saját kezű feljegyzései*. A memoár-életrajzok klaszszikusának számít A. T. Bolotov (1738–1833) *Andrej Bolotov élete és kalandjai, amelyet maga írt utódai számára* (1789-ben fogott hozzá). A XVIII. század végén, a XIX. század elején igen sok vidéki hivatalnok jelentette meg memoárjait; ezek különösen megsaporodtak az 1775-ös kormányzósági reform után. Igen érdekesek P. Sz. Baturin, G. Sz. Vinszkij, G. I. Dobrinyin, T. P. Kalasnyikov, F. P. Lubjanovszkij, I. I. Meskov, L. A. Travin, I. A. Tukalevszikij, V. Sz. Hvosztov és mások visszaemlékezései.

A XIX. század folyamán a memoár-életrajzokat mindinkább háttérbe szorítják a „kortörténetek”. Párhuzamosan megfigyelhető az a tendencia, hogy megerősödik a szociális szféra hatása, azaz társadalmilag meghatározott módon választják ki és továbbítják az információt. Az ilyen szövegeket mindinkább a későbbi publikálást szem előtt tartva írják meg.

A szovjet korszak történeti forrásai (1917–1991)

A XX. században Oroszország három forradalmat, négy háborút és öt államforma-változást (Orosz Birodalom, 1917-ben Oroszországi Köztársaság, Oroszországi Szocialista Föderatív Köztársaság, Szovjetunió és végül Oroszországi Föderáció) élt át. Mindez mélyreható társadalmi és gazdasági változásokkal járt: jött a hadikommunizmus, a NEP, a iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a szűzföldek feltörése, a peresztrojka. Ezek a folyamatok tükröződnek az óriási mennyiségű forrásanyagban, amelyet eddig jóval kevésbé tanulmányoztak, mint a korábbi időszakok forrásait.

A szovjet periódusban új típusú történeti források keletkeztek, s csak most kezdik kutatni őket. Ilyenek a *fotó- és filmdokumentumok*, az *oral history*, azaz egyszerűen a *szóbeli közlés*. Az írásos források formailag tovább egységesedtek és standardizálódtak. Ámde a bennük foglalt híreket és értékeléseket a kutatónak erős kritikával kell kezelnie. A látszólagos objektivitás dacára a dokumentumokban az információ egész rétegeit vagy nagyon eltorzítva és a valóságtól igencsak elrugaszkodva rögzítették, vagy egyáltalán nem is szóltak róluk.

A megelőző időszak törvénykezési forrásanyagához viszonyítva azt látjuk, hogy kihaltak az olyan források, mint a manifesztum, és újak jelentek meg: az alkotmányok – nevezetesen az 1924-es, az 1936-os és az 1977-es

alkotmány. A szovjet törvényhozásra rányomta bélyegét a törvényhozó és a végrehajtó munka egyesítésének elve, az irányítás és a törvénykezés egybe folyása. Így 1936-ig a következő szerveknek volt végrehajtó hatalma: a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok tanácskongresszusainak, emellett a Népbiztosok Tanácsának legfelsőbb szinten és a köztársaságokban. Az 1936-os alkotmány szétválasztotta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, és megszabta, melyik milyen dokumentumot adhat ki. Ezek között voltak törvények, amelyeket a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ülésszakain és a Legfelsőbb Tanács Elnökségének ülésein fogadtak el, valamint rendeletek és rendelkezések a Szovjetunió Népbiztosai Tanácsa, majd Minisztertanácsa részéről. Azt, hogy az SZKP mennyire totálisan ellenőrizte a törvényhozási gyakorlatot, jól mutatja, hogy 1931-től a Népbiztosok Tanácsa és az (b)ÖKP közös rendeleteket hozott, abszolút jogellenesen, ugyanis az alkotmány szerint a pártnak nem volt erre felhatalmazása.

A törvényhozás fiktív voltát jól szemléleti az, hogy a Szovjetunió 1936-os *Alkotmányának* 124. cikke garantálta az állampolgárok szólás-, sajtó-, gyülekezési szabadságát, az utcai felvonulásokat és demonstrációkat. Mindez éles ellentétben volt 1936–1938 valóságával, amikor a sztálini repressziók tetőztek.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg a hivatali és a statisztikai források esetében is. Egyfelől ott volt a hivatalos dokumentáció; másfelől pedig a tervgazdaság hiányosságait személyes kapcsolatokkal rejtegették, amelyeknek jelentősége egyre nőtt. A gyárigazgatók és a minisztériumi emberek megállapodtak a kielégítő

üzemi tervszámokban. Az csak természetes, hogy ez nem tükröződött a hivatalos dokumentációban. Így a terv teljesítésére vagy a munka termelékenységére vonatkozó számítások csakis fiktívek lehettek.

Az 1930-as évek elejétől a statisztikát szemérmetlenül meghamisították. Ismert dolog, hogy 1933-tól úgy manipulálták a számításokat, hogy a megtermelt gabona mennyisége gyorsan nőni kezdett. Így a (bolsvikok) Összoroszországi Kommunista Pártja 1934. évi XVII. kongresszusán Sztálin azt állította a beszédében, hogy 89,8 millió tonna gabonát termeltek meg. Az 1980-as évek végén viszont a Szovjetunió Állami Statisztikai Bizottsága az 1933. évi termést 68,4 millió tonnára becsülte, ráadásul úgy, hogy az előző évi számokhoz nem nyúlt, mintha az 1932–1933-as tömeges éhínség nem is lett volna.

A termelési eredmények hamisítása azon alapult, hogy manipulálták a termelékenységi számításokat, sőt évenként másképp számoltak. 1933-tól a termelékenységi mutatót a bevetett területek biológiai állapota határozta meg; ez azt jelentette, hogy aratás előtt egy speciális bizottság bejárta a mezőket és felmérte a várható termést úgy, hogy összegezte az általános adatokat a kalászokban levő magmennyiség alapján. Természetes, hogy ennél kevesebb lett az a mennyiség, amit az aratás után megkaptak. Ez a gyakorlat a Szovjetunióban az 1950-es évek közepéig érvényesült.

Az 1950-es évek végén egy különbizottság felülvizsgálta az előző évek összes mutatóját, és kimutatta, hogy valójában mennyi gabona termett. Fény derült az egymástól lényegesen különböző verziókra. Így például az 1933-as biológiai számítások szerint 1932-höz képest

200 millió tonnával nőtt a gabonatermelés. Valójában ezek a mutatók 30%-os csökkenésre utaltak. 1935 és 1937 között a biológiai és a valódi termelékenység között kb. 20%-os volt a különbség.

Ugyanez a tendencia figyelhető meg az ipari statisztikában, ahol a kibocsátott termékmennyiség árával manipuláltak. A gépgyártásban állandóan változott a termékstruktúra; itt úgy emelték meg az árakat, hogy az új termékfajtákra egyszeri és pillanatnyilag optimálisnak tűnő árakat állapítottak meg. Az 1956-tól évente kiadott *Narodnoje hozajisztvo SZSZSZR* nevű statisztikai összegzések szerint a gépgyártás produkciójának összértéke 9,3-szeresre nőtt. Ám ha összeszámoljuk, hány darab traktor, gépkocsi, vagyon és más egyéb gépipari termék készült el, a növekedés mindössze 4,2-szeres. Ha matematikai módszerekkel dolgozunk, kiderül, hogy 1976 és 1983 között a mutatók között még mélyebb lett a szakadék: a valóban legyártott termékek volumenértéke 9%-kal növekedett, rubelérték-számítással pedig 75%-kal!

Jelentős hatást gyakorolt a publicisztikára, a magán-természetű forrásokra és a periodikus sajtóra a kommunista ideológia uralma és a hatalmi szervek jogbitorlása az információ terén. Ennek következtében nem lehetett adatokhoz jutni pl. a gyermekhalandóságról – miközben a Szovjetunió úgy lépett föl, mint *a munkások és a parasztek szocialista állama*. Sokféle adatot indokolatlanul titkosítottak. Virult a társadalmi képmutatás: megvolt a hivatalos vélemény, de egy egészen másik is, a magánszférában.

A történeti források olyan fajtái, mint a publicisztika és a nem állami időszaki kiadványok, a szovjet korban

csak a hivatalos ideológia és általában a politika keretein kívül létezhetnek. Az 1950-es évek végétől sajátos módon kialakult a *szamizdat*, a nem hivatalos közvélemény kifejezésére. Ennek segítségével cenzúrázatlanul terjedtek az eszmék és a szövegek – információs, művészeti, költői, tudományos művek és memoárok, amelyeket kézzel vagy írógéppel másoltak, fényképeszeti vagy más módon sokszorosítottak és hivatalos engedélyezés nélkül terjesztettek.

A szamizdatot az SZKP XX. kongresszusával kapcsolatos nagy várakozások szülték, nevezetesen Ny. Sz. Hruscsovnak *A személyi kultusról és következményeiről* mondott beszéde, amelyben élesen bírálta I. V. Sztálin tevékenységét. Az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején szamizdatban kiadtak esszéket, elbeszéléseket, cikkeket, de leginkább a betiltott költők – A. A. Ahmatova, O. E. Mandelstam, M. A. Volosin, Ny. Gumiljov, M. I. Cvetajeva és mások – verseit. Aztán megjelentek a szamizdat-folyóiratok. Az első ilyen periodika a *Szintakszisz* volt, amelynek három számát A. Ginzburg adta ki 1960-ban. 1964 és 1970 között R. A. Medvegyev havonta 20 000–40 000 példányban bocsátott ki szamizdatanyagokat, amelyek azután 1972-ben Amszterdamban a *Politikai napló* című kötetbe gyűjtve jelentek meg.

A szamizdattermés legnagyobb részét gépelt szövegek alkották: irodalmi és publicisztikai művek, visszaemlékezések, különböző társadalmi csoportok nyílt levelei a kormányzathoz, politikai perek jegyzőkönyvei, rölapok. Így lehetett olvasni I. A. Brodskij verseit, L. Ginzburg visszaemlékezéseit, George Orwell és A. Platonov regényeit, A. D. Szaharov akadémikus leveleit.

1966 februárjában erősen megosztotta a közvéleményt két író, A. Szinyavszkij és Ju. Danyiel pere. Azért állították őket bíróság elé, mert kritikai hangvétellű irodalmi műveket publikáltak nyugaton Abram Terc és Nyikolaj Arszak álnéven. Szinyavszkij a *Szud igyot* (1959) és a *Ljubimov* (1963), Danyiel pedig a *Govorit Moszkva* (1962) és az *Iszkuplenyje* (1964) című munkáját adta ki ott. Az írók pere katalizátorként hatott a „másként gondolkodók” mozgalmára, aktivitásuk különféle formáira. A vádlottak védelmében 22 levelet fogalmaztak meg, amelyeket a „közvélemény” 80 képviselője, főleg a Szovjet Írószövetség tagjai írtak alá.

A „másként gondolkodás”, oroszul *gyisszizyensztvo* (a latin *dissidens* = „egyet nem értő” szóból) fejlődésében nagy szerepet játszottak a következő publikációk: A. D. Szaharov 1968 júniusában szamizdatban kiadott *Gondolatok a haladásról, a békés egymás mellett élésről és a szellemi szabadságról* című műve, valamint A. I. Szolzsenyicin *V krugе pervom** és *Rákosztály* című regényei, amelyek szamizdatban jelentek meg. Szolzsenyicint 1969-ben kizárták a Szovjet Írószövetségből, 1970-ben viszont megkapta az Irodalmi Nobel-díjat.

A hatalom úgy válaszolt a szamizdatirodalom gyors terjedésére, hogy az Oroszországi Föderatív Szocialista Szovjet Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1966. szeptember 16-án rendeletet hozott *Az Oroszországi Föderáció büntetőkódexének kiegészítéséről*. Ez büntetőjogi felelősségre vonással sújtotta mindazokat, akik *a szovjet állami és társadalmi rendet rágalmazó hazug kitalációkat* terjesztenek. A rendelet nyomán erősödtek a

* Magyarul: *A pokol tornáca.* (A ford.)

másként gondolkodók elleni megtorlások, s ennek a visszahatása is meglett. Az 1960–1970-es években számos társadalmi-politikai folyóirat indult szamizdatban: Moszkvában a *Vecse*, a *Poiszki*, a *Pamjaty*, Leningrádban a *Csaszi*, a *Szigma*, a *37*. Az 1970-es évek közepén a másként gondolkodók mozgalmának ismertté válásához nagymértékben hozzájárult R. A. Medvegyev tevékenysége. 1975–1976-ban szamizdat-folyóiratot szerkesztett *XX. század* címmel, amelynek tíz száma megjelent a Szovjetunióban, kettőt pedig Londonban is kiadtak. 1979 végén, 1980 elején az ellenzéki mozgalmak csaknem összes vezetőjét és aktivistáját letartóztatták és száműzték.

Végül még egyszer: továbbra is sokoldalúan tanulmányozni kell a szovjet időszak történelmi forrásait.

*Készült a Russzkij Mir Alapítvány
támogatásával*

*A borítón az Urali Föderatív Egyetem Történelem Karának
vezetősége és oktatói zenés, jelmezes bevezetést tartanak
a középkori orosz történelemben
a X.Nemzetközi Tavaszi Egyetemista Workshopon az Ural hegységben
(Fotó: Gyimesi Zsuzsanna)*

ISSN 2063-7179
ISBN 978-963-7730-89-4

Felelős kiadó: a Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke
és az ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ
vezetője

<http://russtudies.hu>

Tervezés, tördelés: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés:
Patria Nyomda Zrt.